Национальная библиотека
Республики Тыва им.А.С Пушкина

Май 6 – Тыва Республиканың Конституциязының хүнү

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 70 (16844)

2004 чылдың МАЙ 6, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 17.15. Садар өртээ 3 рубль.

ХҮНДҮЛҮГ ХА-ДУҢМА!

Бөгүн Тыва Конституция хүнүн демдеглээр. 2001 чылдың май 6-да бүгү чоннуң референдумунуң үезинде амыдыралче күштүг болуп кирер эргени алган чаа Үндезин Хоойлу-дур. Бо үе дургузунда ол тодаргай чаа утка-биле долдунуп четтигипкен. Ооң үндезининге республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизиниң — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының соңгулдалары болуп эрткен, Тыванның ийи палаталыг Улуг Хуралы (парламентизи), Тыва Республиканың Конституция суду тургустунган. Ынчангаш үш чыл мурнунда эгези тургустунган конституция тургузуушкунуның чорудулгазы чедиишкинниг уламчылап турар. Ынчан республиканың соңгукчулары демократияны хөгжүдеринче күрүне тургузуун болгаш чоннуң эрге-чагыргазын быжыглаарынче боттарының шилиишкинин кылганнар, ол чорук Тыванның экономиказын быжыглаарынга болгаш ооң хамаатыларының төлептиг амыдыралын чедип алырынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар.

1999 чылдан эгелээш, республикага, ниитизи-биле Россияныы-биле бир дөмей, экономиктиг байдал экижип эгелээн. Беш чылдар дургузунда ниити регионал продукт 1,3 катап, кол капиталда инвестиция — 1,8 катап, бюджеттиң бодунуң орулгалары — 2,8 катап өскен, а чурттакчы чоннуң боттуг акша орулгалары 1,9 катап улгаткан. Бо чыл биске онзагай чыл, Тыванның Россияның составынга эки турабиле бактаап киргениниң 60 чылын болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылын демдеглээр бис, Россияның Президентизи В.В.Путинниң Чарлыын езугаар федералдыг статус оларга бердинген, ол чорук Тыванның ат-алдарының улам өзеринге тодаргай херечи болуп турар. Бо чорук Тыванның экономиказының болгаш культуразының хөгжүлдезинге база бир базымны кылыр арганы бээр.

Сеткилим ханызындан Тыванның чурттакчыларынга кадыкшылды, эки чүвеге бүзүрелди болгаш чаагай кежик-чолду, чаагай кандыгдаа эгелээшкиннерге чедиишкиннерни күзедим!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

ЭРГИМ ЧАҢГЫС ЧЕР-ЧУРТТУГЛАРЫМ!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының өмүнээзинден Тыва Республиканың Конституция хүнү-биле сеткилдиң ханызындан байыр чедириишкинин хүлээп ап көрүңер.

Үш чыл мурнунда республиканың соңгукчулары демократияны хөгжүдеринге, күрүне тургузуун болгаш чоннуң эрге-чагыргазын быжыглаарынга ажык-дузалыг болур кылдыр боттарының шилиишкинин кылганнар. Ол үеде Тыва Республиканың Конституциязының хоойлу езугаар күштүг болур чоруу хандыртынган.

Амгы үеде республика демократтыг чаартылгаларның оруу-биле чоруп, политиктиг болгаш социал-экономиктиг хөгжүлдениң нарын сорулгаларын шиитпирлеп турар. Тыва Республиканың Конституциязында айыттынган бистиң хамаатыларывыстың эргелерин болгаш хосталгаларын улуг чергези-биле хандырары эргежок чугула. Конституция моон соңгаар-даа бистиң бурунгаар шимчээшкинивиске бүзүрелдиг айтыкчы болуп артар-даа.

Тыванның бүгү чурттакчыларынга тургузукчу ажылга чедиишкиннерни, тайбыңны болгаш чаагай кежикти, аас-кежиин болгаш даартагы хүнге бүзүрелдиг болурун күзедим!

Байырлал-биле, эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер паталазының Даргазы Д.ООРЖАК.

Республиканың бүгү чурттакчыларынга күрүне байырлалы — Тыва Республиканың Конституция хүнү-биле байыр чедирдим!

2001 чылда хүлээп алдынган чаа Конституция Россия Федерациязының субъектизи болур Тыва Республиканың күрүне тургузуун бактаадырынга чугула үе-чада болган. Республиканың Конституциязында чугула политиктиг болгаш экономиктиг чаартылгалар хоойлу езугаар айыттынган, ниитилелди улам ыңай чаартырының оруктары ында демдеглеттинген.

Тыва Республиканың Конституциязы республикага езулуг демократтыг ниитилелди бадыткаарынга, күрүне тургузуун болгаш чоннуң эрге-чагыргазын быжыглаарынга эрге-хоойлулуг үндезин болуп турар, хамааты бүрүзүнге төлептиг амыдыралды болгаш хостуг сайзыралды хандырып турар социал күштүг күрүнени тургузарынче ол угланган.

Россия Федерациязының бүгү чонунуң эрге-ажыктарынга дүгжүп турар езулуг демократияның принциптеринге бистиң шынчы чоруувусту камгалавышаан, кижиниң база хамаатының эргелеринге болгаш хосталгаларынга хумагалыг хамаарылгавысты көргүспүшаан, үгле ынчан республикавысты чечектелип турар чурт кылдыр чаартып шыдаар бис.

Бо кайгамчыктыг хүн сеткилдиң арыг ханызындан бистиң хөй националдыг республикавыстың бүгү чурттакчыларынга чогаадыкчы ажыл-ишке чедиишкиннерни, быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, тайбыңны болгаш чаагай кежикти күзедим!

Тыва Республиканың Конституция судунуң Даргазының хүлээлгезин күүседип турар О.Л-С. САЛЧАК.

ХҮНДҮЛҮГ ЧАҢГЫС ЧЕР-ЧУРТТУГЛАРЫМ!

Май 6 — бистиң республиканың амыдыралында онзагай хүн. Үш чыл мурнунда бо хүн бүгү улустуң референдумунга Тыва Республиканың чаа Конституциязы хүлээп алдынган.

Мооң мурнундагы Конституцияларда бүгү-ле бар эки чүүлдерни хевээр арттырбышаан, чаа Конституция болза кижиниң демократтыг хосталгаларын болгаш эргелерин бирги черже үндүрген Россия Федерациязының составында демократтыг эрге-хоойлулуг күрүне болур бистиң республиканың статузун быжыглаан. Чаа Конституция ачызында бистиң республика бүгү Россияда чаңгыс аай эрге-хоойлулуг девискээрде чурттап база ажылдап турар, ол чорук тыва база ол ышкаш ниитизи-биле российжи күрүне тургузуун улам ыңай быжыглаарынга канчаар-даа аажок улуг ужур-дузалыг болуп турар. Тыванның чаа Үндезин Хоойлузунда демократияны улам ыңай хөгжүдерингедаа база республикага рынок экономиказын сайзырадырынгадаа үндезин салдынган.

Бистиң Конституциявыс үш чыл дургузунда тодаргай уткабиле долдунган: республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизиниң — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының соңгулдалары болган, Чазак, ийи палаталыг парламент — Улуг Хурал, Тыва Республиканың Конституция суду, Саналга палатазы тургустунган база ажылдап турар, кижиниң эргелериниң талазыбиле төлээлекчи институдун республикага тургузар дугайында ажыл доостурунуң кырында келген. Республиканың башкарылгазының бүрүн эргелериниң болгаш чүүлдериниң хандырылгазы үш чыл дургузунда хоойлу езугаар хүлээп алдынган, амыдыралдың бүгү-ле адырларынга эрге-хоойлу харылзааларын таарыштырар хоойлулар күштүг болуп кирген болгаш күштүг болуп-даа турар.

Конституцияның кол чүүлдерин боттандырар талазы-биле ажыл чоруп турар деп бөгүн бүрүн үндезин-биле бадыткап болур, бистер бүгүдениң күзээни ышкаш, ындыг кончуг шалыпкын эвес-даа болза, боттарывыстың кол сорулгавысче — бистиң хамаатыларның экономиктиг болгаш социал чаагай кежиинче базым санында бурунгаарлап орар бис.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары боттарының соңгукчуларынга, Тыванның хөй националдыг бүгү чонунга төрээн республиказының чаагай чоруу дээш, Россияның чаагай чоруу дээш тургузукчу күш-ажылга чедиишкиннерни, аас-кежиин болгаш даартагы хүнге бүзүрелди сеткилдиң ханызындан күзеп тур!

Байырлал-биле, эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.ОЮН.

«Шын» солуннуң шаңналы дээш

"ШЫН"-2004

ТЫВА ХҮРЕШ МАРГЫЛДААЗЫН

бо чылын Тыванның Россияның составынга каттышканындан бээр 60 чыл, Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чыл оюнга тураскаадып эрттирер.

Бо улуг байырлалга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазының май 9–та 12 шакта «Хүреш» стадионунга эгелээрин дыннадып тур. Аңаа республиканың болгаш найысылалдың эң шыырак мөгелери киржир.

Деткикчилерни «Шын» солуннуң редакциязы манап тур.

ДЕТКИКЧИЛЕР

ТР-ниң Үлетпүр яамызы (В.О. Ооржак);
Республиканың Хереглекчилер эвилели (Х.Д. Монгуш);
Республиканың одаар чүүл сайгарар конторазы (А.Д. Ооржак);
ТР-ниң Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң күрүне комитединиң коллективи;
Александр Калдар-оолович Ооржак (хуузунда);
Каа-Хем кожуун чагыргазы (С.К. Долгар);
Таңды кожуун чагыргазы (С.Ч. Ондар);
Эрзин кожуун чагыргазы (А.Ч. Комбу);
Бии-Хем кожуун чагыргазы (В.Н. Гончаров);
«Тывасвязьинформ» (В.Т. Сандан);
«Тыва-Алко» КХН (М.С. Нургалиев);
«Суй-Белек» ККБ (М.Б. Дагба);
«Вариант» КТТ (В.Л. Щенников);
«Шолбан-Ай» КХН (А.Л. Кара-Сал);
«Sport-city» садыг (С.Климов, О.Уланова).
"Башкы" журнал (Н.С. Конгар).
"Тыва Республика" солун (М.К. Калчан).
Күрүне Думазының депутады Ч.Ч.-Д. Ондар;
ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары: Б.Б. Монгуш, Р.С. Монгуш, В.Х. Иргит, Б.К. Балчий-оол, В.С. Орус-оол, В.Б. Ооржак;
Кызыл хоорай чагыргазы (Д.К. Донгак) "Чараш девиг", "Чараш арга", "Хоочун мөге", "16-же кирген аныяк мөге" деп тускай шаңналдарны тыпсыр;
Бай-Тайга кожуун чагыргазы (Д.Ш.-Д. Хертек).
КТРК "Тыва" (Р.В. Тас-оол), информастыг деткимче;
"Сылдысчыгаш" солуннуң редакциязы (А.С. Шоюн).
Тере-Хөл кожуун чагыргазы (А.С. Санчат).
Тес-Хем кожуунуң «Чодураа» КУБ (Д.И. Данзурун).

Май 6 — Тыва Республиканың Конституция хүнү

КИЖИ БҮРҮЗҮ ХООЙЛУ МУРНУНГА ДЕҢ ЭРГЕЛИГ

"Бис, Тыва Республиканың хөй националдыг чону,

- бодувустуң эрге-ажыктарывысты болгаш тура-соруувусту илеретпишаан;

- буянныг болгаш чөптүг чорукка бүзүрелди биске дамчыдып берген өгбелеривистиң төөгүлүг чаңчылдарынга болгаш мөзү-шынар талазы-биле принциптеринге даянмышаан, Тыва Республиканың бот-тускайлаң онзагайын болгаш ооң эрге-хоойлу байдалын барымдаалавышаан;

- кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын дээди үнелиг чүүл деп хүлээп көрбүшаан, демократтыг ниитилелдиң хөгжүлдезиниң хүлээп алдынган принциптерин сагывышаан;

- Тыва Республиканың политиктиг, социал-экономиктиг болгаш культура талазы-биле хөгжүлдези дээш амгы болгаш келир үедеги салгалдарның мурнунга бодувустуң харыысалгавысты медерел билбишаан;

- Тыва Республиканың улузунуң чаагай чоруун болгаш чечектелиишкинин хандырарынче чүткүвүшаан;

- Россия Федерациязының Конституциязының чүүлдерин удуртулга болдургаш, бо Конституцияны хүлээп ап база ону Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузу кылдыр чарлап тур бис."

2001 чыл, май 6.

Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузун ТР-ниң референдумунга хүлээп алганындан бээр бөгүн 3 чыл болуп турар. Оон бээр Тыва боду тускай болгаш шынныг чоруктуң тергииделиниң херечизи болур Үндезин Хоойлулуг апарган. Архив материалдарындан ап көөрге, Тыванның төөгүзүнге кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын дээди эртине кылдыр үнелеп көөр хоойлу-дүрүмнер Тыва Арат Республика үезинде-ле турган бооп турар. ТАР чылдарында (1921–1944чч.) 560 янзы-бүрү дүрүмчүткен документилерни хүлээп ап турган.

1921 чылдан эгелээш Тывага сес Конституция хүлээп алдынган турган –1921, 1923, 1924, 1926, 1930, 1941, 1978, 1993 чылдарда. Бир дугаар Конституцияны Таңдының Суг-Бажы (Кочетово) суурга бүгү Тыванның төлээлериниң Тургузукчу хуралынга хүлээп алган. Ол Үндезин хоойлу езугаар Тываны бот-догуннаан күрүне кылдыр тургускан. Ынчан-на кижи бүрүзү хоойлу мурнунга дең эргелиг болур деп дүрүмнү тургускан. Ындыг турбуже сөөлзүредир ону хажыдып турган политиктиг репрессия чылдары эгелээн. Шаажылал органнарынга ИХЯ-ның Суд коллегиязы, Онза хурал база "Үштүң суду" (Иштики херектер яамызы, Күрүнеиң айыыл чок чоруунуң албан чери болгаш прокуратура) хамааржып турган. "Үштүң суду" когарааннар болгаш херечилер байтык, буруудаттыргаш херээн көрдүрүп турар кижилерни безин судче келдиртпейн, олар чоктала шииткелди үндүрүп турган. Шииткелдиң хоолгазын карабажыңче чорудуптарга, ону шиитгирген кижиге номчуп бээр турган. Ындыг хажыдыышкынларны партияның XX съездизиниң соонда соксаткан. Онза айыылдыг судтарны дүжүргеш, бүгү-ле херектерни чүгле судка сайгарар кылдыр доктааткан.

1924 чылда Шүүгү харыысалгазынче киирер дугайында 22 статьялыг хоойлу үнген. Ында кемниг херек үүлгеткен хамаатыларның кеземче харыысалгазын айыткан. Ол-ла Хоойлуда истелгени болгаш суд хуралын канчаар чорударын бижээн болуп турар. Тывага Кеземче база Кеземче чорудулга хоойлуларын хүлээп алганының баштайгы чадазы ол.

1930 чылда ТАР-ның Биче Хурал президиуму бир дугаар Кеземче хоойлузун хүлээп алгаш, ажыглалче киирген. Ол хоойлуда эң улуг яланың хуусаазын 8 чыл кылдыр доктааткан, оон ыңай дээди яла –боолап шиидери турган.

1932 чылда Күш-ажыл хоойлузун хүлээп алгаш, күш-ажыл дептерин тургускан. Ук хоойлуда хамаатыларга, ылаңгыя 14 хар чедир элээдилерге, чиигелделерни көрген, 14 хардан эгелээш, назы четкен деп санаар турган. 1935 чылдың түңнелдери-биле алырга, Тывага 110-120 хире кемниг херек үүлгедиишкиннери болуп турган, оларның көвей кезии – мал оору, "контр" херектер.

1935 чылдың октябрь 25-те ТАР-ның Биче Хуралы кеземче херээ көөрүн чурумчуткан, мал оорунуң херектеринге хамаарыштыр кожуун судтарга безин дээди хемчегни ажыглаарын чөпшээреп каан турган. Өлүрүүшкүн, күштээшкин, үптээшкин, дээрбечи чоруктар дээн чижектиг аар херектер ынчан турбаан.

1941 чылда Тывага сөөлгү катап Кеземче болгаш Хамааты кодекстери хүлээп алдынган. Ол хоойлулар 1944 чылда, Совет Эвилелинге каттышкан соонда, солушкан. Ынчан Кеземче дүрүмүнде колдуунда-ла чаңгыс 17 дугаар чүүл – мал оорлаар чорук херээ ажыглаттынып турган. Ооң бирги кезээнде оор чоруктуң баштыңчыларын база эки аъттарны болгаш бода малды оорлааны дээш 3-тен 8 чылга чедир хосталгазын казып азы боолап шиидер, оор херектиң киржикчилерин 7 чылга чедир хосталгазын казып шиидер турган. Ийиги кезекте азып келген чакпыыл малдарны ажыглааны дээш 2 чылга чедир хосталгазын казыыр деп айыткан. Ынчангаш 1935 чылдан 1945 чылга чедир мал оорлаар чорук эвээжеп, читкен турган.

1944 чылдың октябрь 11-де Тыва Арат Республика эки турабиле Совет Эвилелинге каттышкаш, төпке (Москвага) чагыртыр Автономнуг область апарган, 1961 чылдың октябрьда Автономнуг Республика кылдыр эде тургустунган. Ынчан Тыванның национал-политиктиг, эрге-хоойлулуг болур эрге-байдалдары улгаткан. Ооң 1978 чылга чедир турган Конституциялыг хоойлу езугаар Дээди Советтиң Президиумун, Сайыттар Чөвүлелин, ылаңгыя суд, прокуратура органнарын чаартып, эде тургускан.

1993 чылда Тыва Республика күрүнезиниң тускай догуннааның катап тургускан.

2002 чылдың ноябрь 18-те Тыва Республиканың Улуг Хуралы Конституция судунуң дугайында хоойлуну хүлээп алган. Тыва Республиканың Конституция суду бодунуң ажыл-чорудулгазын ол Хоойлу езугаар чорудуп эгелей берген. Хоойлуда айыттынган херектерни шиитпирлээринден аңгыда, Конституция суду Тыванның Үндезин Хоойлузунуң ужурутказын тайылбырлаар, хоойлудүрүмде хамаарышкан айтырыгларны сайгарып көөр талазыбиле ажылдап турар. Ооң ниити судтардан ылгалы – хоойлудүрүмнерниң Үндезин Хоойлубиле дүгжүп турарын көөрү болур, ынчангаш Конституция судун ол хоойлуларны камгалаарының кол чөленгиижи деп адаарының чылдагааны-даа ында.

Демократияның кол принциви – эрге-хүлээлгени, хосталганы ылгап көрбези, хоойлу-дүрүмнүң мурнунга шупту дең эргелиг болуру-ла болгай. ТР-ниң Конституция суду оларның сагылгазын хайгааралга ап, ону хажыткан таварылгаларда чогуур чөптүг шиитпирни хоойлу езугаар үндүрүп турар. Ынчангаш Тыванның девискээринге хамаатыларның эргелерин, хосталгазын кымдаа кызыгаарлап, ону чок кылыр эргези чок. Ону чүгле хоойлудүрүмде көрдүнген таварылгаларда кылып болур. Ооң-биле чергелештир кижи бүрүзү юридиктиг дузаны алыр, ооң дузазыбиле эргелерин, хосталгазын камгалаар, ылаңгыя болчукчуларның, боттарының төлээлекчилериниң дузазын судка болгаш өске-даа күрүне албан черлеринге ажыглаар эргелиг. Тыва Республиканың Конституциязында РФ-тиң Конституциязында дег, шииттирген кижилерниң эрге-ажыын база камгалап турар: чаңгыс ол-ла кемниг үүлгедиг дээш кижини дакпыр шиидип болбас, ол шииткелди эде көөрүн үстүкү суд органынче дилеп киирер эргелиг. Оон аңгыда кижиниң буруузу бадыткаттынмаанда, буруудадып турар кижиниң буруузу бадыткаттынмаанда, ону буруулуг деп болбас. Ону хоойлунуң бир принцивин "тургустунмаан буруу" (презумпция невиновности) деп санаар.

Бистиң күрүневис демократтыг хоойлужуткан күрүне болганда, суд чорудулгазын чүгле судтар чорудуп турар (Үндезин Хоойлунуң 115-ки чүүлү). Федералдыг судтар дээрге ТР-ниң Дээди суду болгаш Арбитраж суду база ол ышкаш кожуннарда районнар судтары болур, а Тыванның судтарынга республиканың Конституция суду болгаш Эптежилге суду хамааржыр.

Тыванның Конституция судунда амгы үеде 4 судья ажылдап турар. Ук албан чери чоокта чаа тургустунган-даа болза, РФ-тиң өске-даа субъектилериниң Конституция судтарының арга-дуржулгазын ап, кады сырый ажылдажылганы чорудуп турар. Бо чылын Бурятияның, Конституция база Свердловск облазының Уставтыг судтарынга болгулаан семинарларга бистиң шииткекчилеривис Ю.Я. Норбу, А.Л. Саая киржип чораан. Москвага РФ-тиң Конституция судунуң даргазы В.Д.Зоркин, РФ-тиң девискээринде субъектилерде Конституция судтары-биле харылзаа тудар харыысалгалыг ажылдакчы Б.С. Эбзеев, РФ-тиң Президентизиниң Конституция судунда төлээзи М.А.Митюков Тыванның Конституция судунуң ажылдакчыларыбиле харылзааны тудуп, аргасүмезин айтып берип турар. Өске регионнарда көрүп турар материалдарны, оларның түңнелдерин Москваже чорудуп турар. ТР-ниң Конституция суду тургустунганындан бээр бо хүннерге чедир 5 доктаалды чоруткан. Оларны "РФ-тиң Конституция судтарының актылары" деп дайджестиң үндүрүлгелеринге парлагылаан.

Тыва Республиканың чүгле дүрүм-хоойлузунуң үндезини база эвес, а бистиң күрүневистиң сайзыралынга идиглиг болуп база демократияже орукту ажыдып, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарының чөленгиижи болуп турар Конституциязын хүлээп алганындан бээр 3 чыл болуп турары-биле Тыванның Чазааанга, Улуг Хуралынга, хөй националдыг чонунга болгаш Конституция судунуң ажылдакчыларынга изиг байыр чедирбишаан, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкүнү, тайбыңны болгаш бүгүдеге чедиишкиннерни күзедим!

Оскал-оол САЛЧАК,
ТР-ниң Конституция судунуң даргазының хүлээлгелерин күүседип турар.

Парлалга конференциязы

ЭКИ БЕЛЕТКЕНИР

Апрель 29-та Кызыл хоорайның чагырга даргазы Д.К. Донгак санитарлыг шалыгчы айның түңнелдеринге болгаш юбилейлиг байырлалдарның белеткел ажылдарынга хамаарыштыр парлалга конференциязын эрттирген.

Журналистер мэрге киир бижидилге, электри энергиязының төлевири, көрдүнмээн черлерде төктүнген бок, төпте рынок, "бажыңнар байырлалы" база найысылалдың чаагайжыдылгазынга хамаарыштыр айтырыгларны салган.

Д.К. Донгак бо чылын аштаар ужурлуг боктуң улуг кезии аштаттынган, ол ажылдар ам-даа уламчылаар дээрзин чугаалаан. Учетта турар 12 муң 300 хамааты, 285 организация, 171 машинатехника киириштир эрткилээн субботниктерниң түңнелинде, бо хүннерге чедир 11 муң 200 тонна бокту аштаан. "Наш дом", "Кызылспецсервис", "Восток" ААН, "Тываводмелиорация", автобаза, орук черлериниң киржилгезибиле найысылалдың кол кудумчуларының байдалын арыглапаштаар ажылдар чоруп турар, кыдыкы кудумчуларның аштаргазы май айда доостур. Чаа контейнерлер кылып белеткээринге херек демирлерни хоорай чагыргазы садып ап турар. Хоорайны арыг болдурары дээрге чүгле чагырга чериниң хүлээлгези эвес, а хамааты бүрүзүнүң база ол дээш кызар ужурлуг сорулгазы болур.

Хоорайда боктуң 90 хуузу хуу кижилерниң богу бооп турар. Ындыг чараш эвес чүүлдү болдурбас сорулга-биле хоорай чагыргазы кудумчуларның болгаш хоорайның районнарының оргкомитеттерин тургускан. Бо хүннерде 14 комитет ажылдап турар, оларның ажылының түңнелдерин "бажыңнар байырлалдарынга" үндүрер. "Бажыңнар байырлалдары" юбилейлиг чылда кудумчу болгаш бажың бүрүзүнге эртер, ол дээрге боттарывыстың оран-сававысче, чурттап турар черивисче, чуртувусче сагыш салыышкынның херечизи-дир дээрзин мэр демделээн.

Хоорай ортузунда турар рынокка мооң мурнунда сайгарлыкчы кижилерниң сонуургалдарын барымдаалааш, дегбейн турган. Ынчалза-даа ооң санитарлыг негелделерге дүүшпес байдалы ону бо юбилейлиг чылда өскээр көжүреринче албадап келген.

"Сибландшафттөп" деп организация Кызылдың скверлериниң чаагайжыдылгазын чорудары-биле специалистерни берген, олар маңаа келгеш ажылдаарлар. Фонтаннар тургузуп кылыры нарын, Тывада ол талазыбиле шыырак специалистер чок, ынчангаш Новосибирск, Красноярск хоорайлардан чалааныыс специалистер удавас кээр дээрзин Д.К. Донгак чугаалаан.

Херек ужурлуг акша-төгериктиң чедишпейн турары чамдык үүлдерге маргылдаалыг айтырыгларның тыптып кээринге салдарлыг болбайн канчаар, ынчалза-даа чоннуң болгаш чамдык организацияларның идепкейлиг чоруу хөй сан-түңнүг чарыгдаларны болдурбайн турар. Ынчангаш чүгле юбилейлиг чылда эвес, а хүн бүрүде хоорайның чаагайжыдылгазын экижидер дизе, удуртулга органнарының чон-биле, бүдүрүлгелер болгаш организациялар-биле кады ажылдажылгазын ам-даа улам быжыг болдурар херек.

Бистиң корр.

Даарта — Радио хүну

ЧҮГЕ-ДААА ТОРУЛБАС

"Тывахарылзааинформ" - Тыва Республикада эң улуг, чонну чүгле республика иштинге эвес, өске-даа хоорайлар-биле харылзаштырар, оларны хүн бүрү эргежок чугула медээлер-биле хандырар чугула хүлээлгелиг бүдүрүлге.

Харылзааның, массалыг информацияның электроннуг чепсектериниң хүндүлүг ажылдакчылары!

Радио хүну-биле эң чылыг байыр чедириишкинин хүлээп ап көрүңер!

Радиокоммуникация болгаш телевизия системазын, спутник болгаш компьютер харылзаазын дамчыштыр оперативтиг информация алыры депшилгелиг чаа технологияларның хөгжүлдези чокта болдунмас. Бөгүнде харылзаа бизнестен эгелээш, оюн-тоглаага чедир — кижиниң ажыл-чорудулгазының бүгү-ле талаларынче сиңнигип кирген. Бо бүгү радиону ажытканының ачызында болдунар аргалыг болган. Бо болуушкун кижи төрелгетенниң төөгүзүнде эң чугула ажыдыышкыннарның бирээзи болуп турар. Радио болгаш тележурналистерниң, харылзааның бүгү хевирлериниң ажылдакчыларының ажыл-чорудулгазы онза ужур-дузалыг. Силер делегей болгаш регионалдар хемчээлдиг болуушкуннар дугайында информацияны бир-ле дугаар чедирип, оларның аразында ырак-узак девискээрлер чеже-даа турза, кижилерге харылзажыр арганы берип турар силер. Бо ажыл болза ажылдакчы кижи бүрүзүнден бедик мергежилди, эртем-билигни болгаш салым-чаяанныг, бодунга болгаш кады ажылдап турар эш-өөрүнге негелделиг болурун, алыс боттан беримчени, а ол ышкаш бот-сайзыраңгай-жыышкынче чүткүлдү доктаамал негеп турар.

Силерге ажылга чедиишкиннерлиг болуруңарны күзээр-дир мен! Аас-кежиин, кадыкшылды болгаш чаагай кежикти күзедим!

Хүндүлел-биле,

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы
Ш.ООРЖАК.

Ук бүдүрүлге 1925 чылда баштайгы базымын кылып, бо хүннерге чедир төөгүлүг орукту эрткен. Баштайгы харылзаачыларның бирээзи **Я.П.Годяевтиң** сактыышкыннарын езугаар алырга, 1925 чылда-ла Минусинск — Кызыл аразынга чаңгыс проводтуг харылзаа шугуму шөйдүнүп, телеграф харылзаазы чоруп эгелээн. Бирги телеграфист болгаш салбыр начальниги **Дмитрий Дмитревич Юсупов** болган. 30 чылдарның эгезинде баштайгы радио дамчыдылгазы (радиовещательный передатчик) ажылдап эгелээн. Ооң баштайгы ажылдакчызы **Алексей Дмитревич Тимофеев** болган. 1938-39 чылдарда Кочетов кудумчузунга харылзаа бажыңы туттунуп турган. Я.П.Годяев ук тудугга база ажылдап, (ынчан ол бичии оол турган) бетон хоюглаар аътты башкарып турган. 1947 чылда Кызыл хоорайның кудумчуларынче телефон кабелин шөйүп эгелээн. Чоорту хоорайлар аразының телефон станциязы база тургустунган.Аңаа **Иван Евтифьевич Мехнюк** ажылдап турган. Оон кожууннарже телефон харылзаазы шөйдүнүп эгелээн. Ук ажылга бо сактыышкынның ээзи Я.П.Годяев дыка идепкейлиг киржип турган. Ынчангы харылзааның дериг-херексели аажок бөдүүн турганы чугаажок. Бо бичии сактыышкындан алгаш көөрге, тыва харылзааның баштайгы базымнарын акыдуңма орус чоннуң төлээлери (үстүнде адаттынган) изеп, "Тывахарылзааинформнуң" сайзыралының эгезин салган бооп турар. Черле ынчаш Тыва Республиканың тускай күрүне кылдыр бут кырынга быжыгарынга орус чоннуң киирген үлүү дыка-ла улуг.

Ук буянныг кижилерниң үндезилеп кааны бо хүнгү **"Тывахарылзааинформ" ААН** амгы үениң сайзыраңгай электроннуг техниказы-биле чепсегленген, Интернет харылзаалыг, чүгле республика иштинге эвес, Россияның өске-даа улуг хоорайлары, харын-даа даштыкы чурттар-биле чоннуң дорт харылзаазын хандырар улуг албан чери болу берген. Тыва харылзаа кадрлары көвүдээн. Ында байдал-биле таныжар дээш "Тывахарылзааинформ" ААН-ниң чиңгине директорунуң бирги оралакчызы, директорлар чөвүлелиниң даргазы Эрес-оол Александрович Монгушка чеде бердивис. Дарга чедип таныжар черлеривисти айтып, тайылбырлап берди.

Хөй-ниити-биле харылзаа тудар инженер Эдер-оол Мастайовичиниң үделгези-биле бир дугаарында **телеграф** өрээлдеринге чеде бердивис. Баштай барган черивисте телеграф ажылын хынап, хайгаарап турар болду. Аңаа инженер Николай Митрофанович Тохтуев кайда, кандыг абонентиниң канчаар ажылдап турарын "Дионис" деп электроннуг машинаның дузазыбиле билип ап, хайгаарап турарын дыңнатты. Өске дериг-херексели колдуунда компьютерлер болду. Оларның бирээзинде администратор Ирина Александровна Шаповалова ажылдап ор. Клиентилер хүлээп ап, оларның-биле ажылдаар телеграф өрээли адаанда бирги каътта болду. Оларның чанында **интернет** харылзаазы бар болду. Дараазында **электроннуг коммуникация станциязынга** чеде бердивис. Ооң начальниги аныяк эр Орлан Маадыр-оолович Серен олар хоорайлар аразында база Тываның кожууннарында

«Тывахарылзааинформ» ААН-ниң чиңгине директору В.Т.Сандан.

телефон станцияларының ажылын кол хандырып турарын, бүгү-ле харылзаалар оларны таварты эртип турарын тайылбырлады. Чижээлээрге, АЦП (анолого-цифровой преобразователь) деп машина эрги электрилиг телефон станциялары-биле чаа электроннуг цифровой телефон станцияларының аразында ажылын таарыштырар, эрги станциядан келген медээлерни чаа электроннуг телефон станцияларынче "очулдуруп" бээр болган. Электроннуг санныг телефон станциялары амдыызында чүгле Кызылда, Сарыг-Септе, Чадааанада, Бай-Хаакта тургустунган болгай. Өске кожууннарда эрги электрилиг телефон станциялары хевээр. Ынчангаш АЦП деп машина дыка ажыктыг бооп турар. Сөөлүнде шупту кожууннар электроннуг санныг телефон станцияларлыг апаарга, ооң херээ чок апаарын Орлан Маадыр-оолович чугаалады.

Ооң соонда **ЛАЦ-ка (линейно-аппаратный цех)** чеде бердивис. Аңаа ук адырның начальниги Николай Павлович Беспрозванный космос-биле харылзаа тудар станцияны көргүстү. Космоста эдеринчилер дузазы-биле ам Куңгуртуг, Мөңгүн-Тайга, Тожу дээн чижектиг ырак черлер-биле харылзажып болур арга бар апаар. Мөңгүн-Тайга кожуун-биле ындыг харылзаа шуут тургустуна берген. Оон чоруткаш, **информастыг технология салбырынга (отдел информационной технологии)** келдивис. Орта Николай Павлович ук салбырның интернет, пейджер, электроннуг почта ажылдарын хандырып турарын тайылбырлады. Ында операторлар А.А.Кокорина, О.Н.Берген, О.Ю.Нугманова олар ажылдап турар болду. Оон эрги **АТС-3-че** кирип, ында байдал-биле таныштывыс. Ол бүгү-биле танышкаш, электроннуг санныг технологияның бистиң Тывада безин хөйү-биле кээп сайзырап турарын, ол талазы-биле аныяк специалистеривистиң хөй болуру дыка-ла аныяк специалистерихөй болуру дыка-ла күзенчиг-дир дээрзин бодап турдум. **Тыва кижи бүрүзү математика, физика эртемнеринге билии ханы болур чорукту чедип алыры эргежок чугула-дыр.**

"Тывахарылзааинформ" ААН-ниң амгы чиңгине директору **Валерий Таан-оолович Санданның** чугаазындан алгаш көөрге, ук албан чериниң ажылы чылдан чылче рынок экономиказынче эде чаарттынып, көскү чедиишкиннерни чедип ап турар. Сөөлгү 2003 чылда ук бүдүрүлге черчерлерде телефон станцияларынга хамаарыштыр орулга планын 101 хуу, хоорайның телефон станциязынга хамаарыштыр 103 хуу күүсеткен. Кожууннарның электроннуг харылзаа станциялары бүдүрүлге программаларын эки күүседип турар. Эң эки ажылдыг харылзаа төптери Шагаан-Арыг, Чадаана хоорайларда, Самагалдай, Эрзин, Хандагайты суурларда бооп турар.

Чоннуң телефон харылзаазын амыдыралынга ажыглап турары чылдан чылче өзүп турар. "Тывахарылзааинформнуң" орулгазының тургузуун алгаш

ЛАЦ-тың начальниги Н.П.Беспрозванный.

көөрге, ооң 54 хуузу чондан, 28 хуузу бюджет организацияларындан, 18 хуузу бот-орулгачарылгалыг бүдүрүлгелерден кирип турар. Туран хоорайга, Сарыг-Сеп, Эрзин суурларга чоннуң телефон харылзаазы ажыглаары 60 хуу оранчок ажа берген. Ынчангаш 2003 чылда орулганың өзүлдези мурнунда чылга деңнээрге, 138 хуу болган.

Тыва харылзаа албанының эң эки ажылдакчыларының дугайында медээни "Тывахарылзааинформ" ААН-ниң хөй-ниити-биле харылзаа чорудар инженери Эдер-оол Мастайович Күжүгет меңээ берди. Кожууннарның электрилиг харылзаа белдирлеринден Самагалдайда (**даргазы М.И.Балчыр**), Шагаан-Арыгда (**даргазы А.А.Ахметов**), Эрзинде (**даргазы А.В.Сотпа**) эки ажылдап турар. Өзүлдезиниң дүргени болгаш саң-хөө талазыбиле чедиишкиннери дээш Хандагайтыда электрилиг харылзаа белдириниң начальниги **Долаана Бырынаевна Монгушту** демдеглеп каары эргежок чугула. Эң эки менеджерлер хереглекчилер-биле ажылдаар саң-хөө, учет албанының начальниги **Зоя Айзатовна Монгуш**, радиофикация участогунуң начальниги **Людмила Васильевна Забелина,** шынар болгаш сайзырал салбырының начальниги **Марина Николаевна Шоова** олар бооп турар.

Сөөлгү чылдарда мергежил аайы-биле тергиннер бооп: электромонтер **Болат Донар-оолович Ондар**, кабельщик-спайщик **Вячеслав Артурович Ондар**, телефонист **Аксана Георгиевна Изанова**, чолаачы **Иван Васильевич Владимиров**, электромеханик **Мөңге-Байыр Бөвей-оолович Сеңгин**, инженер **Орлан Маадыр-оолович Серен**, саң-хөө ажылдакчызы **Лолита Ивановна Иванова** олар үргүлчү мактадып, даанган ажылын ак сеткилдиг күүседип келгеннер. 2003 чылда харылзаа албанынга Кызыл хоорайда **ЛАЦ (линейно-аппаратный цех)** эң эки ажылдыг болган.

Май 7 – Радио хүну. Ол — Россия Федерациязының шупту харылзаачыларының ниити байырлалы. Ынчангаш тыва харылзааның сайзыралынга боттуг үлүүн киирип, чоннуң "караа, кулаа болган" "Тывахарылзааинформ" ААН-ниң ажылдакчыларынга, республиканың бүгү харылзаачыларынга ажылижинге, чаагай үүлезинге улуг-улуг чедиишкиннерни, амы-хууда амыдыралынга аас-кежикти күзеп каалыңар.

Борис ОНДАР.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Республиканың белеткекчи-болбаазырадыкчы бүдүрүлгелеринге дүк дужаап турар көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлерин күрүнеден деткииринге 2004 чылда республика бюджединден субсидияларны бээриниң Чурумун бадылаар дугайында

2004 чылдың апрель 15 № 394 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның «2004-2006 чылдарда Тыва Республикага аграр бизнести хөгжүдер талазы-биле хемчеглер дугайында» 2003 чылдың ноябрь 27-де № 833 доктаалын күүседир дээш, мал ажылының бараанныг продукциязын бүдүрериниң хемчээлдерин улгаттырар, белеткекчи-болбаазырадыкчы бүдүрүлгелерни, дүктүң баштайгы болбаазырадылгазын, кидис болгаш хевис бүдүрүлгезин чиг эт-биле доктаамал хандырар, республиканың болбаазырадыкчы бүдүрүлгелеринге дүктү бүдүрүп база дужаап турар көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлерин деткииринге субсидияларны ажыктыг ажыглаар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1.Республиканың белеткекчи-болбаазырадыкчы бүдүрүлгелеринге дүктү дужаап турар көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлерин күрүнеден деткииринге 2004 чылда республика бюджединден субсидияларны бээриниң саналдап киирип турары Чурумун бадылаар база ону 2004 чылдың апрель 1-ден күштүг болдуруп киирген турар.

2.Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы республиканың белеткекчи-болбаазырадыкчы бүдүрүлгелерин дамчыштыр дүк бүдүрүп база сайгарып турар көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүлгелерин субсидиялар-биле чогуур үезинде хандырар.

3.Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы, Тыва Республиканың Үлетпүр яамызы белеткекчи-болбаазырадыкчы бүдүрүлгелерниң субсидияларны айыткан сорулгаларга ажыглап турарынга контрольду хандырар.

4.Кожууннар төптеринде белеткекчи-болбаазырадыкчы бүдүрүлгелер дүктүң белеткел пунктуларын эргежок чугула дериг-херекселдер болгаш склад-бажыңнарлыг болурун чогуур үезинде организастаар, дүк белеткелин болгаш ооң шынарлыг болбаазырадылгазын хандырар.

5.Кожууннарның көдээ ажыл-агый эргелелдеринге болгаш тус чер ботбашкарылга органнарынга чурттакчы чоннуң хууда дузалал ажыл-агыйларынга хой кыргылдазын организастаар талазы-биле ажылды идепкейжидерин болгаш белеткекчи-болбаазырадыкчы бүдүрүлгелерге дүк дужаалдазынга дуза көргүзерин сүмелээр.

6.Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

7.Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының экономиктиг хөгжүлде болгаш өнчү айтырыгларының талазы-биле килдизинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

2004 чылда Тыва Республиканың эң эки инновация төлевилели конкурсту эрттиреринин дугайында

Кызыл, 2004 чылдың апрель 27, № 432

Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың февраль 23-те № 92 «Тыва Республиканың эң эки инновация төлевилели деп чылдың эртер конкурсту эрттиреринин дугайында база Тыва Республиканың эң эки инновация төлевилели конкурсту эрттиреринин дугайында дүрүмнү бадылаарының дугайында» доктаалын күүседири-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Инновация, инвестиция политиказы болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле яамызынга Тыва Республиканың эң эки инновация төлевилели конкурсту 2004 чылдың июнь 1-ден август 1-ге чедир эрттирер.

2. Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың февраль 23-те №92 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың инновация төлевилелдерин шилиир болгаш оларга экспертиза чорудар конкурс комиссиязының составынга өскерилгелерни киирер:

комиссияның составынче Тыва Республиканың садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдер сайыттың оралакчызы Б.Д. Ондарны киирер;

комиссияның составындан А.В. Ивановту үндүрер.

3. Тыва Республиканың Инновация, инвестиция политиказы болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле яамызынга 2004 чылда Тыва Республиканың эң эки инновация төлевилели конкурстуң эрттирилгезиниң акшаландырыышкынын «2004-2005 чылдарда Тыва Республикага инновация ажыл-чорудулгазының хөгжүлдези» деп тускай сорулгалыг республика программазындан үндүрүп берген акша-хөреңгилерниң күсели-биле хандырар.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Чазак Аппарадының экономиктиг хөгжүлде болгаш өнчү-хөреңги айтырыгларының талазы-биле килдизинге онаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы А. БРОКЕРТ.

2004 чылда күрүне өнчү-хөреңгизиниң эң эки баланс тудукчузу, эң эки арендатору болгаш эң эки чер ажыглакчызы конкурстарны эрттиреринин дугайында

Кызыл, 2004 чылдың апрель 24, № 424

Тыванын Россияның составынга каттышканының 60 чыл болгаш Кызыл хоорайның үндезилеттинип турган-ының 90 чыл оюн байырлаары-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. 2004 чылда күрүне өнчү-хөреңгизиниң эң эки баланс тудукчузу, эң эки арендатору болгаш эң эки чер ажыглакчызы конкурстарны эрттирер.

2. 2004 чылда күрүне өнчү-хөреңгизиниң эң эки баланс тудукчузу, эң эки арендатору болгаш эң эки чер ажыглакчызы конкурстарны эрттиреринин дугайында кошкан дүрүмнү бадылаар:

3. 2004 чылда күрүне өнчү-хөреңгизиниң эң эки баланс тудукчузу, эң эки арендатору болгаш эң эки чер ажыглакчызы конкурстарны бөлеткээриниң болгаш эрттиреринин талазы-биле оргкомитеттиң кошкан составын бадылаар.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Чазак Аппарадының экономиктиг хөгжүлде болгаш өнчү-хөреңги айтырыгларының талазы-биле килдизинге онаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың апрель 24-те № 424 доктаалы-биле бадылаан

2004 чылда күрүне өнчү-хөреңгизиниң эң эки баланс тудукчузу, эң эки арендатору болгаш эң эки чер ажыглакчызы конкурстарны эрттиреринин дугайында ДҮРҮМ

1. Конкурстуң сорулгалары болгаш хүлээлге-сорулгалары

1.1. Күрүне өнчү-хөреңгизиниң ажыглалының шынарын экижидери.

1.2. Республиканың баланс тудукчуларының, арендаторларының болгаш чер ажыглакчыларының күш-ажылчы коллективтериниң күрүне өнчү-хөреңгизиниң болгаш чер ажыглалының чорудулгазынга чаа технологияларны нептередип киирериниң талазы-биле инициативазын сайзырадыры.

1.3. Күрүне өнчү-хөреңгизиниң үретүннелдиг ажыглалынга база кадагалалынга идиг бээри.

2. Конкурстуң негелделери

2.1. Конкурска 2003 чылдың август 1-ден 2004 чылдың август 1-ге чедир үеде арендаторларның болгаш баланс тудукчуларының, чер ажыглакчыларының саңхөө-экономиктиг ажыл-чорудулгазының кол көргүзүглериниң чедиишкиннериниң дугайында материалдарны киирген Тыва Республиканың республика албан черлери киржир.

2.2. Түннелдерни дараазында номинацияларга үндүрер:

күрүне өнчү-хөреңгизиниң эң эки баланс тудукчузу;

күрүне өнчү-хөреңгизиниң эң эки арендатору;

эң эки чер ажыглакчызы.

2.3. Конкурс материалдарын ийи чадалыг сайгарар.

Бирги чаданы Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү харылзаалары яамының шиитпири-биле тургустунган эксперт комиссиязы удуртукчуларның, арендаторларның, чер ажыглакчыларының, баланс тудукчуларының киржилгези-биле чорудар.

Конкурстуң ийиги чадазын 2004 чылда күрүне өнчү-хөреңгизиниң эң эки баланс тудукчузу, эң эки арендатору болгаш эң эки чер ажыглакчызы конкурстарның оргкомитеди (моон ыңай – оргкомитет) бирги чаданың түннелдери-биле чорудар.

2.4. Баланс тудукчуларының, арендаторларның болгаш чер ажыглакчыларының ажыл-чорудулгазынга үнелелди күрүне өнчү-хөреңгизиниң ажыглалының хевирлериниң аайы-биле экономиктиг көргүзүглерни барымдаалап чорудар.

Күрүне өнчү-хөреңгизиниң ужуруттказы-биле:

1. Күрүне өнчү-хөреңгизиниң ниити техниктиг байдалы.

2. Коммунал болгаш ажыглал ачыдузазы дээш төлевирде өре-ширениң чогу.

3. Оран-саваның болгаш дериглерниң даштыкы кааслалгазы.

Аренда талазы-биле:

1. Күрүне өнчү-хөреңгизиниң хөлезилелиниң өртээн өй-шаанда төлеп турары.

2. Хөлезилеп турары өнчү-хөреңгиниң техниктиг байдалы.

4. Хөлезилеп турары өнчү-хөреңгини дерип-каастааны.

Чер талазы-биле:

1. Чер участоктарынга эрге тургузуп турар документилериниң бары.

2. Чер участогун үре-түннелдиг ажыглап турары.

3. Чер төлевирлеринде өре-ширениң чогу.

3. Конкурсту эрттиреринин хуусаалары

3.1. Конкурстуң бирги чадазынга киржир документилерни Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү харылзаалары яамының шиитпири-биле тургустунган эксперт комиссиязы 2004 чылдың август 15-тен 25-ке чедир хүлээп алыр.

3.2. Конкурстуң түннелдерин Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизиниң эң эки баланс тудукчузу, эң эки арендатору болгаш эң эки чер ажыглакчызы конкурстарны белеткээриниң болгаш эрттиреринин талазы-биле оргкомитет 2004 чылдың сентябрь 1-ден 5-ке чедир үндүрер.

4. Конкурстуң түннелдерин үндүреринин чуруму

4.1. Оргкомитет барымдаа бүрүзүн беш баллдың системазы-биле үнелээр. Эң хөй санныг баллдар алган конкурсантыларны тиилекчилер кылдыр санаар. Ийи азы оон хөй киржикчилериниң баллдары деңнежи берген таварылгада, тиилекчилерни оргкомитеттиң кежигүннериниң бадылаашкыны-биле тодарадыр.

4.2. Түннелдерни үндүрген соонда оргкомитет 2004 чылда Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизиниң эң эки баланс тудукчузу, эң эки арендатору болгаш эң эки чер ажыглакчызы конкурстарның түннелдериниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның доктаалының төлевилелин белеткээр. Тиилекчилерге «Күрүне өнчү-хөреңгизиниң эң эки баланс тудукчузу», «Күрүне өнчү-хөреңгизиниң эң эки арендатору», «Эң эки чер ажыглакчызы» аттарны тыпсыр. Оргкомитеттиң шиитпирин бадыладыры-биле Тыва Республиканың Чазааның сайгарылгазынче киирер.

5. Тиилекчилерни шаңнаары

Конкурстуң «Күрүне өнчү-хөреңгизиниң эң эки баланс тудукчузу», «Күрүне өнчү-хөреңгизиниң эң эки арендатору», «Эң эки чер ажыглакчызы» номинацияларынга тиилээннерге дипломнарны болгаш амгы хоойлужудулгага чөрүжүлге чок алдынган деткикчилер дадывырларының күсели-биле садып алдынган өртектиг белектер-биле шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың апрель 24-де № 424 доктаалы-биле бадылаан

2004 чылда Тыва Республиканың күрүне өнчү-хөреңгизиниң эң эки баланс тудукчузу, эң эки арендатору болгаш эң эки чер ажыглакчызы конкурстарны эрттиреринин талазы-биле организастыг комитеттиң СОСТАВЫ

Брокерт А.В. — Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы, даргазы;

Куулар Ш. С.-К. — Тыва Республиканың чер болгаш өнчү харылзаалларының сайыды, дарганың оралакчызы;

Аракчаа А.А. — Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү харылзаалары яамының кол специализи, харыысалгалыг секретарь;

Долмажап В.С. — Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү харылзаалары яамының килдис начальниги;

Куулар Х.Б. — Тыва Республиканың Чер курлавырларының талазы-биле комитединиң даргазы;

Оюн А.Т. — Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыдының оралакчызы;

Салчак Н.Т. — Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының оралакчызы;

Таспанчик Т.Ч. — Тыва Республиканың Чазак Аппарадының экономиктиг хөгжүлде болгаш өнчү-хөреңги айтырыгларының талазы-биле килдистиң начальниги;

Хайжок А.Д. — Тыва Республиканың Чер болгаш өнчү харылзаалары яамының килдис начальниги.

Чөвүлел хурал

БАРЫЫН КОЖУУННАРДА БАЙДАЛ

Тускай план езугаар апрель 21-23 хүннеринде ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы бо удаада көжүп чоруур коллегия хуралын республиканың барыын зонызынга эрттирген. Хуралдың кол айтырыы – 2004 чылдың часкы хову ажылдарынга барыын таланы кожууннарның белеткел ажылдарының, кыштаглаашкынны эрткениниң болгаш мал оолдаашкынының байдалының дугайында болган. Ажылчын бөлүк ол чорааш Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Чаа-Хөл кожууннарның чагырга даргаларының база эргелел начальниктериниң дыңнатканы-биле көдээ ажыл-агыйның хөгжүлдезин чедип алырда, салдынган сорулгаларның күүселдези-биле чергелештир күзүн демдеглеп эрттирер байырлалдарывыска хамаарыштыр организастыг комитеттиң белеткел планнарынга доктааган.

ТР-ниң көдээ ажыл-агый сайыды Николай Алдачи чөвүлел хуралдың ажыдыышкынынга илеткел кылып тура, республиканың көдээ бараан бүдүрүкчүлери эрткен чылдың нүүрүнде продукция бүдүрүүшкүнүн 1994,1 млн. рубльге күүсеткенин дыңнаткан. Ол дээрге республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң көдээ ажыл-агый адырынга баш бурунгаар көрдүнген хемчегларинден 117 хуу хөй кылдынганын херечилеп турар. Бо чылдың продукция бүдүрүлгезин 2,2 млн. рубль чедир күүседири планнаттынган. Юбилейлиг чылда көдээ бараан бүдүрүкчүлериниң мурнунда салдынган сорулгаларны чедип алырынга күрүнениң федералдыг бюджеттен болгаш республика бюджединден эвээш эвес акшахөреңгини үндүрери көрдүнген.

ТР-ниң Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң комитединиң даргазы Х.Б. Кууларның берген медээзи-биле алырга, эрткен чылын республиканың барыын талакы кожууннары 12049 гектар суггаттыг черлерни ажыглалга киирген. Эрткен чылын барыын кожууннарның тараажылары 11145 гектар тарылга шөлүнге тараа культураларын тараан. Коллективтиг бүдүрүлгелер — 4612 га, араттар – 1176 га, дузалал ажыл-агыйлары дес-дараалаштыр 3275 база 1058 га черлерге тараа культураларын чашкан. Барыын зонада кызыл-тас тараа культуралары тарыыр шөлдүн 80 хуузун ээлеп турар. Бо хүннерде ук кожууннарның ажыл-агыйлары часкы тарылгага ажыглаары-биле боттарының бүдүрүп алганы 623 тонна тараа үрезинин белеткээн.

Үрезини кандыгыл?

Бо чылын барыын кожууннар база-ла хуваалда езугаар тус-тус ажыл-агыйларга 6226 тонна тараа үрезини херек деп чагыгны киирген, оон аңгыда ажыл-агыйларның бүгү хевиринден картофельге 528 тонна үрезин херек. Көдээ бараан бүдүрүкчүлериниң дилээн хандырар сорулга-биле ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы 2490 хире тонна хемчээлге эки шынарлыг үрезинни үндүрерин көрген. Мурнунда чылдарда ышкаш, бо чылын база-ла үрезин үлээрин күрүнениң "Ресагротехтөпту" таварыштыр тускай чардынган керээ езугаар болгаш кожууннарның көдээ ажыл-агый эргелелдериниң тараа үрезинин үлээриниң дугайында берген даңзызын барымдаалап чорудар. Кызыл-тас үрезининиң бир тоннада өртээ транспорт чарыгдалдары болгаш үрезин өртээ-биле катай 2640 рубль болур, арбайның болгаш суланың бир тоннада 2280 рубль.

Суггаттыг черлерни ажыглаар

Барыын кожууннарның көдээ ажыл-агый эргелелдери часкы хову ажылдарынга ажыглаар тракторларны болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый машиналарын ажыглалга киирериниң талазы-биле ажылдың темпизин оожум чорудуп турар. Бо чылын биске аграр бизнестиң хөгжүлдезиниң дугайында республиканың инвестиция программазын боттандырарының талазы-биле ап чорудар хемчегларниң күүселдезин чедип алыры — бирги чергениң айтырыы. Оон иштинде теплица комбинадынга дамдыладып суггарар дериг-херекселдиң акшаландырыышкынын, эге дадывыры 3444 муң рубль-биле лизинг таварыштыр техника садып алырын база ол ышкаш хөрзүннүң үнүш-дүжүткүрүн бедидериниң дугайында программага бердинген акшахөреңгиниң ажыглалын үретүннелдиг чорударының талазы-биле хемчегларни алыры болгаш оон акшаландырыышкынын дарый боттандырары чугула.

Хөрзүннүң үнүш-дүжүткүрүн экижидер дугайында программа талазы-биле 2004 чылда 6700 муң рубльди үндүрери көрдүнген. Оон иштинде Сүт-Хөлдүң «Алаш» суггарылга системазының капитал септелгезин кылырынга 500 муң рубльди, Барыын-Хемчиктиң «Барлык», «Эдегей» суггарылга системаларының кол каналдарын тудуп тургузарынга 110 муң, Бай-Тайга кожууннуң «Шуй», «Базырык» (200 муң) база Чөөн-Хемчик кожууннуң «Чадаана» суггарылга системазын чаартып кылырынга 300 муң рубльди үндүрер. Ынчангаш часкы хову ажылдарын организастыг болгаш үезинде эрттириериниң талазы-биле белеткел ажылдарынче угланган сорулгаларны дарый боттандырбышаан, барыын кожууннарның ажыл-агый удуртукчулары артып калган хензиг-ле үени чөп ажыглаары-биле тодаргай хемчегден албас болза, үе кызыыдап келген. Бир-ле дугаарында боттарының белеткеп алган үрезинин тарыыр мурнунда шыгжамырга чыткан багай байдалындан экижидер, тарылга кампаниязының үезинде оон кайы хире чарыгдал үнүп болурун, а эң-не кол чүве – суггаттыг черлериниң сай-даштарын арыглап, суг бадырар каналдарның арыглаашкынын чорудары-биле субботниктерни эрттирер, чаңгыс сөс-биле, суггаттыг черлериниң үре-түннелдиг ажыглалы дээш шыңгыы контрольду тургузары чугула. Ынчангаш көдээ ажыл-агый техниказын, аңаа хереглиг материалдарны белеткээри — бирги чергениң айтырыы. Шынарлыг белеткелден дараазында ажылдың эки, багайы кол хамааржыр.

Чимисмаа МОНГУШ.

Бюджет күүселдези

ҮНДҮРҮГЛЕР ЧЫЫЛДАЗЫНДАН ХАМААРЖЫР

Бо чылдың бирги кварталында республиканың каттышкан бюджеди орулгалар талазы-биле 1315,1 млн.рубльге күүсеттинген, а чарыгдалдарның ниити түңү 1189,1 млн.рубль болган. Каттышкан бюджетче республиканың орулгаларындан план езугаар 189,2 млн.рубль кирер турган,а херек кырында киргени 122 хуу болган.Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге,1,3 катап өскен.

ТР-ниң Чазааның 2004 чылдың март 9-та № 270 «2004 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузун боттандырарының хемчегериниң дугайында» доктаалының негелдезинге дүүштүр 2004 чылдың бирги кварталында бодунуң орулгазын республика бюджединче киирериниң план хемчегерин күүседир талазы-биле республиканың яамылары, ведомстволары болгаш бүдүрүлгелери тодаргай ажылды кылып чоруткан.

Кол үндүрүглерден болгаш үндүрүглерге хамаарышпас орулгалардан кирер орулгалар долузу-биле күүсеттинген: бүдүрүлгелериниң орулгалар үндүрүү, хуу кижилериниң орулгазындан кирер үндүрүг, арага продукциязының бүдүрүкчүлериниңден акциз чыылдазы, чөпшээрел болгаш бүрүткел чыылдалары (эрткен чылдарның өрелерин төлээр кезээ), каттышкан орулгалардан үндүрүг, хуу кижилериниң өнчүзүнден үндүрүглер, суг объектилерин ажыглааны дээш төлевирлер, транспорт үндүрүү, чер участоктарының арендазы дээш төлевирлер.

Оон-биле чергелештир чедир төлеттинмээн үндүрүглерге нефтьпродуктуларның акциз чыылдазы бердинген планын 44 хууга, арага продукциязының акциз складтарындан — 97 хууга, организацияларның өнчү үндүрүү — 35 хууга, ажыктыг казар байлакты дилеп тыварының үндүрүү — 32 хууга, күрүне өнчүхөреңгизиниң арендазы — 87 хууга, административтиг төлевирлер — 90 хууга, долгандыр турар хүрээлелге хора чедирип турарының төлевири —16 хууга күүсеттинген.

ТР-ниң Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый яамызының контрольдап турары бүдүрүлгелер орулгалар талазы-биле бердинген даалгазын күүседип шыдаваан. Бо чылдың бирги кварталында нефтьпродуктуларның акциз чыылдазының бердинген планы 2,7 млн. рубль, а херек кырында киргени 1,2 млн. рубль. Оон-биле чергелештир РФ-тиң Саң-хөө яамызының федералдыг казначейство эргелелиниң Смоленск облазындан нефть продуктуларының акцизинден 17,1 млн. рубль кирип келген, ол каттышкан бюджеттиң орулгалыг дөстерин ажыр күүседиринге бодунуң үлүүн киирген. Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажыл-агый яамызы нефтьпродуктуларны садарының талазы-биле херечилелди алган, ону ажыл-чорудулгазынга боттандырып турар бүдүрүлгелерни контрольга алыр талазы-биле хемчегларни чедир боттандырбайн келген.

Бо чылдың бирги кварталында акциз складтарындан 50 муң дал арага продукциязын сайгарар турган, а херек кырында 39, муң дал продукцияны сайгарган. Акциз чыылдазынга 335 муң рубльди чедир албаан. Арага продукциязын чедирер болгаш шыгжаар, ону садып алыр чөпшээрелдиг 5 организациялардан (акциз склады «Ник» КХЭ, акциз склады «Камила» КХЭ, акциз склады «Витис» КХЭ, акциз склады «Форвард» КХЭ) хөй кредитор өрелиг болганындан акциз склады «Форвард» КХЭ бо чылдың бирги кварталында ажыл-чорудулгазын чорутпаан.

Организацияларның өнчү үндүрүүнден план езугаар 5,7 млн.рубль кирер турган, оон 3,7 млн. рубль чедир кирбээн. Оон кол-ла чылдагааны — баазалыг бүдүрүлгелериниң өрелиг болуп турарында. 2004 чылдың март 1-ниң байдалы-биле алырга, оларның өрезиниң ниити түңү — 14,4 млн. рубль болуп турар, оон иштинде «Т-ТЭКО компания» ААН —4,9 млн. рубль, «Тыванын агаар шугумнары» ААН — 2,6 млн. рубль, «Тыва нефтьпродуктулар» ККБ — 0,3 млн. рубль, «Тыва алдын» ККБ — 0,4 млн. рубль.

Республика өнчүзүнүң аренда планында 758 муң рубль чедир кирбейн турары демдеглеттинген. Оон кол чылдагааны —ЯК-42Д самолеттуң аренда төлевири үезинде кирбейн турарында болуп турар. ЯК-40Д самолет Тыва Республиканың күрүне өнчүзү болуп турар, керээ езугаар самолетту арендага берген, аренда төлевирин керээде көрдүнгенин езугаар кварталдың ийиги айының 15 хүнүнде шилчидер кылдыр көрдүнген. Керээде көрдүнген хуусааны күүсетпээни-биле аренда төлевиринге көрдүнген түңү 2004 чылдың март 31-де шилчиткен, республика бюджединче апрель 2-де кирип келген.

Административтиг төлевирлерде 218 муң рубль чедир кирбейн турар. Оон кол чылдагааны ТР-ниң ИХЯ-зы биле «Тывамаш» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилгениң аразында керээни шын эвес чарып алганында болган.

2004 чылдың бирги кварталында бюджеттиң орулгалыг кезээнде бердинген ниити планны ажыр күүсеткен-даа болза, республиканың 19 кожууннарындан болгаш хоорайларындан Бии-Хем, Тожу кожууннар, Ак-Довурак хоорай бодунуң орулгазын киирип алыр планын күүседип шыдаваан. Орулга киирип алыр планын Бии-Хем кожуун 94,1 хууга күүсеткен азы 293 муң рубльди чедир киирбээн, Тожу кожуун — 95,4 хууга, 212 муң рубльди чедир киирбээн, Ак-Довурак хоорай-96,1 хуу азы 168 муң рубльди чедир киирбээн. Чөөн-Хемчик, Бии-Хем, Тожу кожууннар болгаш Ак-Довурак хоорай бюджетке боттарының орулгазын киирип алырын херек кырында эрткен чылдың деңнелинден кудулаткан.

2004 чылдың март 1-ниң байдалы-биле алырга, Тыва Республиканың каттышкан бюджединче үндүрүглер болгаш чыылдаларның өрезиниң ниити түңү 112,2 млн. рубль четкен, оон иштинде республика бюджединге 82,6 млн. рубль, эрткен чылдың бо үезибиле деңнээрге, 4,8 млн. рубль эвээш болуп турар. Республиканың каттышкан бюджединче эң улуг өрелиг бүдүрүлгелер: »Тывакоммунэнерго» ККБ, «Каа-Хем хөмүр-даш уургайы» ААН, «Тываэнерго» ААН, «Тыванын агаар шугумнары» ААН, «Чаагайжыдылга комбинады» муниципалдыг бүдүрүлге хамааржыр.

Үндүрүглер болгаш чыылдалар талазы-биле өрелер Кызыл кожууннуң бюджединге — 1,2 млн. рубль, Кызыл хоорайның бюджединге —1,2 млн. рубль, Ак-Довурак хоорай — 1,0 млн. рубльге чедир өскен болгаш бюджетче өрелер Улуг-Хем кожуун --1,2 млн. рубль, Бии-Хем — 0,9 млн рубль, Таңды—0,1 млн. рубль, Тес-Хем — 0,3 млн. рубль чедир кызырылган.

2004 чылдың апрель 1-ниң байдалы-биле федералдыг бюджеттиң саң-хөө дузаламчызы 1084,5 млн. рубльге келген, оон иштинде «Уругларлыг хамаатыларга күрүне пособиязының дугайында» федералдыг хоойлуну боттандырарынга субвенция – 42,6 млн. рубльге, бюджет хандырылгазының деңнелин деңнээринге дузаламчы — 965,7 млн. рубльге, бюджетти деңнештирерин хандырарының хемчегларинге дузаламчы кылдыр — 29,6 млн. рубль, Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга болгаш орта деңнештирген черлерге бараан чедиреринге болгаш садып алырынга күрүнениң саң-хөө деткимчезиниң субсидиязы — 11,3 млн. рубль. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, өзүлде 2,5 хуу азы 26,1 млн. рубльге өскен.

ТР-ниң каттышкан бюджединиң бо чылдың бирги кварталында чарыгдалы 1189,1 млн. рубльге күүсеттинген, эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 184,3 млн. рубль хөй болуп турар. Бюджет адырының ажылдакчыларының шалың төлевиринге 723,7 млн. рубльди чоруткан. 2003 чылдың октябрь 1-ден эгелеп шалың өскенибиле ажыл төлевириниң фондузу эрткен чылдың бо үезибиле деңнээрге, 1,38 катап өскен.

Бо чылдың апрель 1-ниң байдалы-биле алырга, бюджет адырының ажылдакчыларының адында санап каан ажыл төлевиринде шилчип келген кредитор өрениң ниити түңү 66,5 млн. рубль, оон иштинде Кызыл хоорайның бюджединде — 62,2 млн. рубль, Улуг-Хем кожуунда — 3,9 млн. рубль, Кызыл кожуунда — 0,5 млн. рубль.

Бюджет күүселдези үндүрүглерден хамааржыр дээрзи билдингир. 2004 чылдың бирги кварталында республиканың каттышкан бюджединче орулгалар киирер талазы-биле эки ажылдаан яамыларны, ведомстволарны тодаргайлап көргүзерге мындыг: Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы 5529 муң рубльди киирген азы планын 116 хууга күүсеткен, Садыг яамызы 21443 муң рубльди киргеш, планын 105 хуу, Күрүнениң чер курлавырлар болгаш чер тургузуунуң күрүне комитеди 1888 муң рубльди киирген азы планын 188 хууга, РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының Тывада эргелели 25876 муң рубльди киргеш, планын 193,3 хууга күүсеткен. Ниитизи-биле республика бодунуң орулгаларындан 210932 муң рубльди киирип алгаш,планын 122 хууга күүсеткен. Сайгарлыкчыларның ажыл-чорудулгазындан кирген орулганың ниити түңү 19532 муң рубль болган(эрткен чылдың бо үезинде 15941 муң рубль турган)азы бердинген планын 118,9 хууга күүсеткен. Төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезинден кирген орулганың ниити түңү 230464 муң рубль (эрткен чылдың бирги кварталында 184504 муң рубль турган) азы бердинген планын 121,8 хууга күүсеткен.

Юбилейлиг чылдың бирги кварталында республика бюджединиң күүселдези багай эвес болуп, кол көргүзүглер талазыбиле эрткен чылдың деңнелинден өзүлделиг болуп турары бюджетке хамаарылгалыг яамыларның, ведомстволарның, бүдүрүлгелериниң, хуу сайгарлыкчыларның бир демниг ажылы деп үнелээри чугула.

Сергей ХЕРТЕК.

МАЙ ХҮННЕРИНДЕ КЫЗЫЛ ХООРАЙГА

В.САВИНЫХТЫҢ чуруктары.

Парк ажыттынган

Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалы – майның бирин кызылчылар омак-сергек уткуп алган. Агаар-бойдус соок, хаттыг хүн турза-даа, найысылалдың чурттакчылары дыштанылганың Национал парыгынга хөйү-биле чыглып келген.

Ол хүн парктың чайгы сезонунуң ажыдыышкынынга тураскааткан байырлыг ужуражылгага ТР-ниң Чазак кежигүнү В.П.Тарыма, ТР-ниң Культура болгаш национал херектер талазы-биле яамының сайыдының оралакчызы Э.Б.Куулар, Кызыл хоорай чагыргазындан Л.Л.Волгина олар чыылганнарга байыр чедирип, чүве чугаалаан.

Юбилейлиг бо чылда дыштанылга парыгынга ийи чаа аттракцион немешкен: "Орбита", "Вертолет". Оон аңгыда ""Вихрь", "Карнавал", "Колесо", "Караван", "Поезд", "Цепочка" дээн ышкаш аттракционнар база ажылдап, чаштарны өөрткен. Теннис, бильярд болгаш каттырынчыг көрүнчүктер залдары база тир хөй оолдар, ургларны чалап ойнаткан. Хеме станциязы база ажылдап эгелээн. Май 1-де катамараннап, хемелээн кижилер мырыңай эмгежок. Парк арыг-силиг, септеп-селиттинген.

А.Л.Чадамбаның удуртканы Аныяк көрүкчүнүң театрының бичии артистериниң концертин чыылганнар сонуургап көрген. Петрушка, Мальвина, Пьеро, Арлекин болгаш янзы-бүрү куклалар, дириг амытаннар болуп хуулуп алган бичии артистер солун оюн-тоглаазыбиле байырлалды улам каастаан.

Байырлал концерти

В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга май 1-ниң кежээзинде байырлал концерти болган. Аңаа театрның улуг, аныяк артистери шупту киришкен.

Май 1-ниң байырлалын байырлап турганын сагындырган хор болгаш сценажыткан көргүзүг-биле концертти эгелээн. Бистиң театрның артистери ырлаар-даа, танцылаар-даа салым-чаяанныын база катап бадыткаан. Билдингир апарган, каттырынчыг "Аян-кат" база катап хамыкты хөглетти. Аныяк ыраажы Шолбан Ондарның "Кударгай хек" деп ырызын трио –Олег Сат, Леонид Кан-оол, Оолак Ондар чараш-ла күүсеттилер. Профессионал сценаже профессионал артистер аныяк кижиниң ырызын үндүрүп турары дээрге-ле, ол ыры хөйнүң сонуургал, кичээнгейин чаалап ап эгелээниниң бадыткалы-дыр.

Светлана БАЛЧЫР.

Удурланыышкын акциязы

Май 1-ниң хүнүнде Арат шөлүнге Тывада профэвилелдерниң республикада чөвүлелиниң идепкейи-биле Россияның хамаарышпас профэвилелдер Федерациязының организастап турары удурланыышкын акциязын эрттирген. Аңаа ниитизи-биле муң хире кижи киришкен. Ук акцияны "Чаңгыс демниг Россияның" Тывада регионалдыг салбыры деткээн.

Тывада профэвилелдер чөвүлелиниң даргазы Карбай-оол Шавыраанын сөстери-биле алырга, бо акцияны май бирниң хүнүн Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалы кылдыр эвес, а ажылчыннарның чаңгыс эпсеткил каттыжыышкынының күрүне хүнү кылдыр эрттирер сорулга-биле организастаан.

Бистиң корр.

СПОРТЧУ МАРГЫЛДААЛАР

Шыдыраа

Майның 1-де Тыванын Национал парыгының ажыдыышкынынга тураскааткан аныяк шыдыраачылар аразынга хөл шыдыраага маргылдаа болган.

Аңаа 13 эң шыырак, аныяк шыдыраачы киришкен. Ойнакчылар дүрген ойнаар арга-биле 12 салыгны долгандыр ойнааннар. Түннелинде бирги черни Артыш Чүльдүм, ийигизин Олег Дамбиев, а үшкүзүн Чингис Ховалыг ээлеп, парктың удуртулгазының мурнундан өртектиг белектер-биле шаңнатканнар.

Майның эгезинде хоочуннарга ийи удаа хөл шыдыраага маргылдаа болган. **Ийиниң хүнүнде** ол-ла сесерликке улуг назылыг хоочун шыдыраачылар аразынга маргылдаага киржирибиле 8 хоочуннар чыглып келген. Ойнакчылар салыг бүрүзүн бодамчалыг, шынарлыг ойнаанын демдеглеп каары артык эвес. Түннелинде чеди салыгдан 6,5 санны алган Алдын-оол Ондар бирги черни ээлээн. Ийигизин Өвүрнүң хоочуну Бүрбүжап Монгуш, үшкүзүн Кызылда хоочун башкы Мижит Ооржак алган. Олар база өртектиг белектер-биле шаңнатканнар. Парк иштинде улуг өрээлде таарымчалыг кылдыр дерээн тускай шыдыраа ойнаар чер белеткеттингени өөрүнчүг.

Тыванын база бир салымчаяанныг оолдарының бирээзи, шыдыраага мастерге кандидат Хеймер-оол Опанович Ондарның 68 харлаанынга тураскааткан маргылдаалар **май 3-те** Кызылдың коммерция техникумунга болуп эрткен. Хеймер-оол Опанович акты ак, караны кара деп дорт сөглээр кижи чораан, шыдыраага ойнап чораан болгаш, ындыг чадавас. Ол хүн самбырага ооң чуруун аскаш, чанында столга ооң бижээни "Мээң Тывам — хоочум, ынакшылым", "Математиктиң чагыглары" деп номнарын делгээнин шыдыраачылар сонуургап көрген. А ооң кады шыдыраалап чораан өңнүү, Тыва Республиканың каш дакпыр чемпиону Н.П.Шишигин Хеймер-оол Ондар-биле кады шыдыраалап чораан чылдарында бижиттинген эң эки 100 салыгларын чыып бижээн номун делгеп салганы эжинге улуг хүндүткел, тураскаал болган.

60 хардан өрү хоочуннар болгаш 7-12 харга чедир аныяк шыдыраачылар аразынга маргылдаага ооң дуңмалары Күнзеңмаа база Мөңгүн-оол Опанович Ондарлар деткикчилээн, Н.П.Шишигин биле Орлан Монгуш маргылдааны бедик деңнелге организастап эрттирген. Маргылдаага улуг назылыг хоочуннар 13, а аныяк шыдыраачылардан 16 кижи киришкен. Тиилекчилерни үндүрерге, бирден үшкү черге чедир черлерни шупту деңсанныг((9-9) А.Ондар, М.Менниг-оол болгаш эң аныяк ойнакчы К.Тюлюш үлешкеннер. Ол ышкаш О.Шарап, Ч.Ооржак, М.Моисеев, И.Евстигнеев оларга акша шаңналдарын тывыскан. Бо маргылдааны 2006 чылда Х.О. Ондарның 70 харлаан оюнга тураскаадып эрттирип, ооң адын эдилээн тускай шаңналды, кубокту тургузары чугулазын хоочуннар аңаа демдеглеп турган.

Алдын-оол ОНДАР.

Чиик атлетика

Май 1-де найысылалга кончуг соок хүн болза-даа, Тыванын Россияга бактаап киргениниң 60 чылы болгаш Кызыл хоорайның турустунганындан бээр 90 чыл оюнга тураскааткан республика чергелиг чадаг чарыш эстафетазының маргылдааларынга киржир күзелдиг командалар хөй болган. Совет Тыванын 5 чылы аттыг стадионга ол эртен 40 хире командалар, барык 200 хире киржикчилер, оон ыңай хөй санныг «аарыкчылар», көрүкчүлер чыылган.

4 х100 метр хемчээлдиг эстафетага оолдардан бирги-үшкү черлерни ТКУ-нуң, автоорук техникумунуң, Кызылдың башкы колледжизиниң командалары ээлээн. Ол-ла хемчээлге ургларлардан бирги черни автоорук техникумунуң, ийигизин Кызылдың 2 дугаар школазының, үшкүзүн көдээ ажыл-агый техникумунуң командазы алган.

4 х 400 метр хемчээлдиг эстафетага оолдардан ТКУ-нуң, Кызылдың башкы колледжизиниң база көдээ ажыл-агый техникумунуң командалары тергиидээн. Ургларлардан 8 дугаар школаның, 2 дугаар школаның база ТКУ-нуң урглары шаңналдыг черлерже кирген.

400 метр-800 метр-400 метр-800 метр хемчээлге швед система-биле эрткен эстафетага хоорайның 8 дугаар школазы, автоорук, башкы колледжизиниң командалары артык күштүүн, шыырак белеткелдиин көргүскеннер. Бо маргылдааларга 8 дугаар школаның (күш-культура башкылары А.А.Позябкин, А.И.Большешапов), автоорук техникумунуң (В.В.Шестаков), 2 дугаар школаның (С.Б.Сырат, М.Х. Баазан), башкы колледжизиниң (Ховалыг Ш.К.) командалары идепкейлиг киржип, бедик деңнелдиин көргүскеннер.

Хүреш

Байырлалдар хүннеринде, май 1-де тыва хүрешке ургларның болгаш элээдилерниң спорт школаларының 1990-1991 чылда төрүттүнген өөреникчилериниң аразынга тыва хүрешке бир дугаар республика чергелиг маргылдаа болган. Маргылдаага 10 команда киришкен. Өзүп орар 13-14 харлыг мөгелерниң аразындан кожууннардан келген оолдарның арга-мергежил болгаш күш-шыдал талазы-биле онза ылгалдыы эскертинип турган.

Командазының адын тудуп хүрешкен маргылдааның түннелинде бирги черни Кызыл кожуун оолдары, ийигизин Өвүрнүң командазы, үшкүзүн Каа-Хем кожууннуң командазы ээлээн. Команда аайы-биле хүреш соонда оолдарның аразындан тулган мөгени илередири-биле тыва хүрешке маргылдаа база болган. 1990-1991 чылда төрүттүнген оолдар аразынга республиканың тулган мөгези атты Кызылдың 9 дугаар школазының чедиги классчызы Сонам Саян чаалап алган. 15 дугаар школадан Сүбүдей Монгуш үжүүрлешкен. Үшкү-дөртку черлерни Бии-Хемниң Сушь школазының өөреникчизи Денис Седипей биле Бай-Тайганың Бай-Дагдан бичии мөге Айдыс Чигжит ээлээннер.

Бистиң корр.

Часка белеткел

ТЕХНИКА СЕПТЕЛГЕЗИ

Республиканың көдээ ажыл-агыйлары бо чылдың часкы хову ажылдарынга белеткенмишаан. Апрель 25-тиң чижек түннелдери-биле алырга, бо чылын тарыыр ужурлуг 40,2 муң га черниң 29,9 мунун часкы хову ажылдарынга белеткээн. Ооң 18,4 муңу — суггаттыг черлер. Бо чылгы часкы тарылгага белеткеп алган ниити 4065 тонна тараа үрезини 23,9 муң га черге четчир. Ынчангаш Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының удуртулгазы ам-даа 6 муң га черге тараа культураларын немей тарыыры-биле 996 тонна үрезинни садып алырын Чазакка саналдаан. Үрезин садып алырынга херек акша-төгерикти 2004 чылдың бюджединде көдээ ажыл-агый продукцияларын бүдүреринге болгаш сайгарарынга көрдүнген 11 миллион рубль субсидиядан үндүрүп бээрин дилеп турар. Бир эвес үрезинни ам-даа немей садып ап чаштырза, тараа өстүрүп, күрүнеге дужаарының бо чылгы көрдүнген планын яамы күүседип болурунуң аргазы тыптып келир.

Часкы хову ажылдарынга бүгү хевирлериң көдээ ажыл-агыйлары 591 тракторну, 536 чүк автомашиназын, 272 андазынны болгаш үрезин чажар 307 машинаны белеткеп алган. Эң хөй — 98 трактор Барыын-Хемчик кожууннуң ажыл-агыйларында, олар техниканың 85 хуузун септеп, белеткеп алганнар. Каа-Хем кожуунда 86 тракторнуң 91 хуузу, Бии-Хемде 61 тракторнуң 95 хуузу тарылгага белен.

Чүк автомашиналарының байдалы база чүгээр. Кожууннар боттарында бар бүгү автомашиналарның 60-дан 95 хуузун часкы хову ажылдарынга белеткеп алган. Көдээ ажыл-агый машиналарының септелгези оон-даа эки чоруп турар.

Техника септелгези бо хүннерде уламчылавышаан.

Юрий ДАРБАА.

МАЛ БАЖЫ МЕНДИ

Бо чылдың бирги кварталында республиканың ажыл-агыйларының өнчүнүң бүгү хевиринде мыйыстыг бода мал бажы эрткен чылдың бо-ла үезинде турганындан 7 хууга, хаван бажы 48 хуу, чылгы мал, иви, куш аймаа 13 хууга база теве 11 хууга өскен. Үш айларның түннели-биле 2003-2004 чылда мал оолдаашкынының үезинде 205 муң баш чаш анай, хураган алдынган азы 100 төрүүр башка онааштыр планга киирген мал бажының 45,7 хуузу болган. Эң хөй санныг анай, хураганны азы 15892 башты Тес-Хем кожууннуң ажыл-агыйлары алган. Ол бо чылгы төрүүр шээр малдың 76 хуузу-дур. Бода малга хамаарыштыр алырга, төрээн инектен болгаш аныяк казыра-хунажыннардан 13,4 муң баш чаш бызаа алдынган. Республиканың бүгүле ажыл-агыйларында алдынган чаш мал төлү онча-менди доругуп турар.

Үш айларның дургузунда сүт бүдүрүлгези 4,9 муң тоннага күүсеттинген, ол эрткен чылдың бирги кварталдың деңнелинден 15 хуу хөй кылдыр сагдынган. Эт бүдүрүлгези 2,6 муң тонна, азы эрткен чылга көөрде, 96,4 хуу болган. Республиканың малга уксаажыдылга ажылы чорудар күрүне бүдүрүлгези Бии-Хем, Каа-Хем, Таңды кожууннарның кылымал боозадылга чорудар пунктулары-биле катай ажылдааш, бо бирги кварталда ниитизи-биле 220 башка малдың эдержилгезин болгаш төрүүр инекке боозадылганы кылган. Ооң иштинде кылымал боозадылганы 180 баш инекке база молдурга, казыраларга кылган.

Бистиң корр.

БЕДИК МЕРГЕЖИЛДИИН КӨРГҮСКЕН

Тыва Республиканың Хамааты камгалалының онза байдалдарны болдурбазы болгаш узуткаарының кол кылыр ажылдарының планын езугаар апрель 14-те Тыванның истеп-камгалаар отряды-биле, ТР-ниң ОБЯ-ның өртке удур күрүнениң албан чери-биле, «Тыва-авиа» ААН хамааты авиацияның истеп-камгалаар албаны-биле, ТР-ниң ИХЯ-ның ОШАЧКИ-ниң эргелели болгаш дүрген эмчи дузазының бригадалары-биле «Аэропорт чоогу болгаш харыысалгалыг девискээрлерге айыылдыг байдалга таварышкан агаар суднозунуң пассажирлеринге болгаш экипажынга дузаны чедирери» деп темалыг өөредилге-тренировка кичээлдер болуп эрткен.

15 шак 10 минута турда аэропорттуң дежурный-диспетчер албанынче тускай даалгалыг өөредилге-кыйгырыг медээзи келген. Баштайгы даалга: Иркутск – Кызыл рейстиг ужуп чораан ЯК-40 хонар трассага 12 километр четпейн чорааш, харылзаа үзүлгенинден аэропортка хонуп шыдавайн барган. Самолетта 28 кижи бар: 24 пассажир, 4 экипаж кежигүннери.

Белеткелди бедик шынарлыг болдурар сорулга-биле тургустунган башкарылга бөлүү дежурный диспетчерниң Кызыл хоорайда оперативтиг бөлүктерни чогуур үезинде болгаш шын дыңнадыр талазы-биле канчаар ажылдаарын хынап эгелээн.

Өөредилге медээ-кыйгырыг келген соонда, Кызылдың оперативтиг болгаш камгалакчы албан черлери айыткан черге шупту үе-шагында четкилеп келген, ТР-ниң ОШАЧКИЭ-ниң ОПА-ның ажылдакчылары озалдаан.

Бо өөредилге кичээлдериң бир солун чүүлү болза «ЯК-40»-ниң албадал-биле хонупкан черин кым-даа билбес турган. Чүгле харын шимчеп үнер бетинде самолеттуң хонупкан черииң чижек уг-шиин берген бооп турар. Тыванның истеп камгалаар отрядының камгалакчылары дарый ажылдааш, 20 минута болганда, самолеттуң хонупканы черге кымны-даа мурнай чедип келгеннер. Истелге болгаш камгалал ажылдарының удуртукчузу В.Б. Лукин шалыпкыны-биле хөделгеш, бүгү күштерни болгаш техниканы самолетче чорудупкан.

Түннелдерни үндүрүп тура, башкарылга бөлүүнүң начальниги кылдыр томуйлаттынган Сиирин В.Т. (ТР-ниң ОБЯ-ның сайыдының оралакчызы) мөөннеттинген турган оперативтиг болгаш камгалал бөлүктериниң эгезинден төнчүзүнге чедир чоруткан хөделиишкиннерин эки деп үнелээн, чүге дээрге ооң демдеглээни дег, хаара туттунган бүгү күштер болгаш албан черлери, ОШАЧКИ ажылдакчыларын санаваска, Тыва Республиканың девискээринге херек кырынга болу бээр озалондактыг болгаш онза чугула байдалдарга боттарының бедик мергежилин көргүзүп шыдаар болган.

В.МОНГУШ,
ТР-ниң ОБЯ-ның ХК болгаш ОБ системазының кол специализи.

ХАРЫЛЗААНЫ ТУДУП ТУРАР

Эрзинниң электрилиг харылзаа белдири 2003 чылда 1 млн. 962 муң 800 рубльдиң ачыдузазын чонга чедирип, планны 103,2 хууга күүсеткен. Ооң иштинде кожуун иштинге телефон харылзаазындан 787400 рубль, хоорайлар-биле харылзашканындан 870 муң рубль, телеграф харылзаазындан 28 муң рубль, өске-даа ачы-дуза чедирилгелериндан 72 муң рубль орулганы киирген.

2003 чылда 1979 телеграмманы дамчыдып, 3106 телеграмманы адрестеринге чедирген, телефон дамчыштыр 90114 чугаалажыышкыннарны чоруткан. Ол ышкаш 659 телефон үрелиишкиннерин септээн.

Эрткен чылдың түннели-биле кожууннарның электрилиг харылзаа белдирлериниң аразынга эрттирген республика чергелиг көрүлдеге бо кожуун ийиги черни ээлээш, «Тывахарылзааинформ» акционер ниитилелдиң «Тергиин харылзаа белдири» деп диплому база акша-биле шаңнаткан.

2003 чылда чайгы үеде Эрзин—Мөрен аразынга 30, Эрзин—Булуң-Бажы аразынга 16 чагыны чаарткан. Эрзин суурга 4 кезек черге кабельдерни септээн. Эрзинге 38, Мөренге 20, Булуң-Бажынга 16, Бай-Дагга 24 телефон точкаларын салган. Булуң-Бажы суурнуң улуг үрелиишкинге таварышкан телефон станциязын катап септээр ужурга таваржып, суур чону үр үеде харылзаа чок турган. Нарында трансформатор өрттенгениниң чылдагааны-биле чүгле ийи телефон точкалары ажылдап турар. Бо берге байдалдарны эдер талазы-биле кожуунда электрилиг харылзаа белдириниң директору Антонина Сотпа баштаан бөлүк улуг ажылды бо хүннерде кылып чорудуп турар.

Коллективте 22 кижи ажылдап турар. Хоочуннар аразындан телефонистер Валентина Санчы, Лариса Ижи, инженер Федор Даваа, электромонтер Саган-оол Калиндивии олар аныяктарга арга-дуржулгазын дамчыдып берип чоруурлар. Бухгалтер Нина Хертек 2001, 2002 чылдарның түннели-биле «Тергиин саңхөө ажылдакчызы» деп атты алган. Механиктер Эртине Куулар, Радий Аваан, монтерлар Саян Назын, Эрес Бегзикей ажылынга кызымак чоруун көргүзүп келгеннер.

Май 7—Радио хүнү база Улуг Тиилелгениң хүнү—май 9 таварыштыр харылзаачыларга чедиишкиннерни, өөрүшкү-маңнайны күзеп каалы.

Римма ЧАВЫНЧАК.

ТӨРЭЭН ЧЕРИ, ЧОНУ ДЭЭШ

Булуң-Теректен эки турачылар дугайында

Дайынчы эмчи

Немец-фашистиг эжелекчилерге удур Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тывадан чораан эки турачыларның аразынга Чаа-Хөл кожууннуң Кызыл-Даг сумузундан эки турачы дайынчылар маадырлыы-биле чаалашкан. Оларның чамдыктары төрээн чери, чону, хосталгазы дээш амытынын берип, дайын шөлүнден ээп келбээн. Төрел чону, Төрээн чери оларны улуг чоргаарал, ынакшыл-биле сактып чоруур. А чамдыктары чер-чуртунче тиилелгелиг ээп чанып келгеш, тайбың ишке улуг үлүг-хуузун могаг-шылаг чок киирип чорааннар. Оларның бирээзи – бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Түлүш Ширин-оолович Хүргүлек.

Ол — Чаа-Хөлден фронтуже аттанган эки турачыларың эң улуг назылыы. Ол 1905 чылда Үрбүн кашпалының Херемеге төрүттүнген. 1921 чылда, ол 10 харлыг турда, Тывага национал-хосталгалыг улусчу революция тиилээн. Кара чажындан ажылга ынак, чаа амыдыралче түткүлдүг, эртем-билигже сундулуг арат оглу ТАРЭ кежигүнүнге кирген, Хеременің эң идепкейлиг, бурунгаар үзел-чүткүлдүг аревэчилерниң бирээзи чораан.

Хереме сумузунуң ТАРЭ-ниң сүмелээни езугаар, Шагаан-Арыг кожуун эмнелгезинге 1930 чылдар үезинде санитарлап ажылдап кирген. Аныяк оолга мергежил шилип алырының эге кокпазы ынчан салдынган. Кижи эмнелгезинге ажылдап тургаш, кызымак, сонуургал-биле, сагышсеткилинден ажылынга бердинери ооң кижизиг мөзүзүнге сиңниккен. Аарыг-аржык кижилерге сеткилинден сагыш човангыры, ажылынга ээ-харыысалга, күш-ажылчы баштайгы чедиишкиннерин чалгыннаан.

Сөөлүнде эмчиниң ортумак эртеми – фельдшер мергежилин чедип алган. Ол 1941 чылда Тыванның араттың революстуг шериинге шериг эмчизи бооп албан-хүлээлгезин күүседип эгелээн. Тыва улустуң төрээн черинге ынак, эрес-маадырлыг оолдарының бирээзи, Совет Эвилелиниң Маадыры Тюлюш Кечил-оол капитанның командылааны аттыг шериг эскадроннуң дайынчылары-биле лейтенант Түлүш Хүргүлек 1943 чылда эки тура-биле фронтуже аттанып-кан. Тыва чоннуң эрес-дидим кыстары Севил Ооржак, Поля Оюн, Байлак Ооржак, Сынаа Кыргыс, Норжуң Кыргыс, Багбуужаа Иргит, Дарыяа Куулар, Часкал Сарыглар, Бичен Ховалыг, Амаа Монгуш составтыг санитар салбырының командири Түлүш Хүргүлек Саяндан чорупкаш, Ровно чедир дайылдашкаш, Тывазынче тиилелгелиг ээп келген. Чаа-Хөлден фронт чорупкан эзирниң эрес-маадырлыг чоруун «Кызыл Сылдыс», «ТАРның республика ордени»-биле демдеглээн. Түлүш Хүргүлек өскен-төрээн чуртунга чанып келгеш, тайбың ишке база күш-ажылчы үлүг-хуузун киирип, чонунга ачы-буянын сөңнээн. Чаа-Хөлдүң кожуун эмнелгезинге, Улуг-Хем кожууннуң Шагаан-Арыг хоорай эмнелгезинге 1946 чылдан эгелеп эргелекчилеп ажылдап чораан. Дайынчы эмчиниң ынак эжи Бичелең Самыковна аңаа амыдыралчы, быжыг чөленгиижи болуп чораан. Ак-Туруг, Кызыл-Даг сумуларында медпунктуларга эмчи бооп ажылдап, чайның изии, кыштың соогу-даа дивейн, дүн-хүн дивейн аттыг болгаш чадаг талыгырда чайлагларже болгаш кыштагларже аарыг-аржык кижилерге эмчи дузазын чедирип, чонунга бараан бооп, ак сеткилдиг ажылдап чорааш, дайын шөлүнге дайзынның огундан алган балыгларының кавынындан 1953 чылдың март айда төрээн черинден, төрел чонундан кезээ мөңгеде чарлып чоруткан. Дайынчы эмчини ажылдап, чурттап, ажытөлүнүң чаяаттынып, өөренип чоруур сууру Кызыл-Дагның чевеглеринде орнукшуткан.

Чаңгыс чер-чурттуувус, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Түлүш Хүргүлек Ширин-ооловичиниң ады-биле кожуун төвү — Чаа-Хөл суурда бир кудумчуну адаан, Булуң-Терек ортумак школазының музейинде дайынчыга тураскааткан булуң бар, эки турачының чевээн чон чаагайжыдып турар.

Аъттыг шеригжи

Кыргыс Шивит-оол Таржаа оглу 1926 чылда Улуг-Хем кожуунуң Эйлиг-Хем сумузунга төрүттүнген. Дайын мурнунда Кызыл хоорайга кожаа шугуму-биле албан хаап турган. Шагаан-Арыг школазынга алды класс дооскан, орус дылды эки билир, ол үеде эртем-билиглиг кижилерниң бирээзи чораан.

Совет Эвилелинче фашистиг Германия оор езу-биле халдаан деп дыңнааш, килеңи хайнып, фронтуже чоруурун дилеп, билдириишкин киирген. Ону назы-хары бичии дээш хүлээп албаан. Ийи чыл эрткенде база катап дилег билдириишкинни киирген.

1943 чылдың сентябрьда аттыг шериг взводунуң дайынчызы бооп, фронтуже аттанып-кан. Тамбовтуң аттыг шериг училищезинге бир курсту дооскан соонда, аттыг шериг взводун лейтенант Монгуш Доржу Кежеге огле удуртуп эгелээн турган.

Кыргыс Шивит-оолдуң бирги тулчуушкуну Ровно дээш демисел болган. Аңаа чидиг болгаш деңэвес согуушкуннуң түннелинде аттыг шериглер 17 кижи каражалыг болган. Допчут Куулар, Андрей Сундуйга баштаткан взводтуң 14 дайынчылары дуза, немелде күш келгиже эрес-маадырлыы-биле дайылдашканнар. Ровнону хостаан соонда, взводтуң дайынчыларының саны эвээш боорга, оларны улуг лейтенант Сат Бүрзекейниң взводунче каткан. Оон улаштыр Деражно, Погорельцы, Сурмичи, Дубно хоорайларны хосташкан. Хөй-хөй шаңналдарның, «гвардия» медалының эдилекчизи.

Ш.К. Кыргыс 1944 чылда дайындан ээп келгеш, дайын соондагы улус ажыл-агыйын катап тургузар херектерге идепкейлиг киржип, аңгы-аңгы ажылдарга ажылдагылаан. 1946 чылда бухгалтерия курстарын доозуп алгаш, Чаа-Хөлдүң МТС-ке учетчиктеп ажылдаан. 1961 чылда Чаа-Хөл кожуун дүшкен соонда, «Найырал» совхозтуң Кызыл-Даг салбырының Аймыырлыгга шаң эргелекчилеп ажылдай берген. Ол-ла үеде Дамба Сереңмаа Дамбаевна-биле өгбүле туткан. 1967 чылда Шаңчыже албан-херек ажыл-агый аайы-биле бар чорааш, Кес-Артка хай-халап болуп, аттан ужуп мөчээн. Ол бир уругнуң адазы. Уруу Ольга Шивит-оол бо хүннерде Чаа-Хөл эмнелгезинде бичии уруглар салбырының эмчи сестразы бооп ажылдап турар.

Нина ЭРТИНЕ.

Булуң-Терек суур.

«Шын» солуннуң шаңналы дээш

МАРГЫЛДААНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕН

Республиканың эң улуг солуну "Шын" тургустунганындан бээр бо чылын 79 чыл болуп турар. Бо үениң дургузунда тыва улустуң төөгүден бээр эң ынак национал спортчу оюну — хүрешти суртаалдаар, нептередир, сайзырадыр херекке, ооң дүрүмнерин ажылдап кылырынга ол эвээш эвес үлүүн киирген. Ооң арыннарынга тыва хүреш маргылдааларының чүгле канчаар эрткенин бижип турган эвес, а хүрештиң ужур-дузазының, төөгүзүнүң, хажыттынмас сагыыр чаңчылдарының, моон соңгаар ону сайзырадырының айтырыгларын, сураглыг мөгелерниң дугайында материалдарны доктаамал чырыдып келген. Ол талазы-биле мөгелерниң, тускай эртемниглерниң, номчукчуларның хөй санныг шүгүмчүлелдерин, саналдарын, сүмелерин, хайгааралдарын солунга парлаан. Хүрештиң дүрүмүнде эдер, боданыр, сайгарар чүүлдер барын чамдык көрүкчүлер ам-даа бижип турар.

"Шын" солуннуң редколлегиязы национал тыва хүрешти улам сайзырадыр, мөгелерниң арга-мергежилин бедидер сорулга-биле солуннуң шаңналын 1962 чылда тургускан. Маргылдаа баштайгы үеде чылдың-на май 1-ниң байырлалында болуп турган. Ооң соонда солуннуң хөй санныг номчукчуларының, хүрешке сонуургалдыг спортчуларның дилээн езугаар 1989 чылдан бээр хүреш маргылдаазын Тиилелге хүнүнүң байырлалы — май 9-та эрттирер шиитпирни солуннуң редколлегиязы хүлээп алган.

Оон бээр ам бо чылын 42 чыл эрткен. Бо үениң дургузунда маргылдаа үзүктел чок эртип, ол шуут чаагай чаңчыл болу берген. Чүгле 1970, 1984 чылда Кызылга май 1-де улуг хар чагганындан ону эрттирери болдунмаан.

Ук маргылдаага республиканың эң-не шыырак мөгелери киржип турган. Ол чаа үнүп келген чылда хүреш маргылдааларын эрттирип эгелээриниң чаа сезонунуң эң баштайгы ажыдыышкыны болуп, чоннуң-даа, мөгелерниң-даа манаар, көрүксээр оюну апарган.

Эң баштайгы 1962 чылдың май 1-де болган маргылдаага ол үеде республиканың эң шыырак дээн мөгелериниң бирээзи Алексей Такталович Кумаяк шүүлгеш, "Шын" солуннуң бир дугаар чемпиону атка төлептиг болган. 1963 чылда Куулар Дамдынчапович Даржаа шүүлген. Ооң соонда 1964, 1965, 1966, 1967, 1968 болгаш 1975 чылдарда республиканың сураглыг мөгези, хостуг болгаш самбо хүрештерге спорт мастеринге кандидат, РФ-тиң спорт мастери Дапыл Аныянович Ооржак шүүлген.

Тыванның база бир ат-алдарлыг мөгелериниң бирээзи Шамбалыг чурттуг Владимир Семис-оолович Монгуш 1986, 1988, 1990, 1994 чылдарда чемпионнаан. 1969, 1973 чылдарда РФ-тиң спорт мастери, ол үеде Тыванның эң шыырак мөгелериниң бирээзи чораан Улуг-Хемниң Эъжим чурттуг Василий Базыр-Тараа, 1971 чылда Кур-Чер суурдан Сендаш Ооржак олар чемпионнааннар.

Тес-Хем кожуун чурттуг республиканың ат-алдарлыг, шыырак дээн начыннары Валерий Араптаң 1972, 1977 чылдарда, РФ-тиң спорт мастери Кызыл-оол Лайдып 1974, 1976 чылдарда, спорттуң үш хевири: хостуг, самбо, дзю-до хүрештерге ССРЭ-ниң спорт мастери Иван Хураган 1978, 1982, 1987 чылдарда шүүлгеннер.

1979 чылда хостуг болгаш самбо хүрештерге ССРЭ-ниң спорт мастери Өлзей-оол Ооржак, 1980 чылда Кызылдың башкы институдунуң студентизи турган Олег Ооржак, 1981 чылда Кызыл чурттуг Виктор Хертек, РФ-тиң спорт мастери Роберт Хомушку 1983, 1989 чылдарда, Кызылдан Анатолий Монгуш 1985 чылда чемпионнааннар.

Чүгле Тывада эвес, кожавыс Моолда база ады-сураа алгаан шыырак начыннарывыс Алдын-оол Куулар 1992 чылда, Маадыр Монгуш 1993 чылда шүүлгеннер.

ТР-ниң Чаан мөгези Аяс Семис-оолович Монгуш "Шын" солуннуң шаңналы дээш маргылдааларга ниитизи-биле 8 катап— 1991, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2001, 2002 чылдарда шүүлгени ол. 2000 чылда Тиилелгениң 55 чыл оюнга тураскааткан чаңчыл болган хүрешке Маадыр Каваевич Монгуш шүглүп үнген. "Шын" солуннуң чемпиону ат дээш 2003 чылда Моолдуң 2 начыннары Агбаансамдан Сухбат биле Эрдэнэ Батбаатар хүрешкеннер. Ынчан 41 чыл иштинде эртип келген хүреш маргылдаазынга бир дугаар моол мөгениң — Агбаансамдан Сухбаттың шүүлгени ол.

Бо чылын "Шынның" шаңналы дээш тыва хүреш маргылдаазын Тыванның Россияга бактаап киргениниң 60 чылы болгаш Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл оюнга тураскаатканы-биле ол онзагай. Республиканың эң хоочун болгаш хөй тиражтыг, номчукчуларның ынак солунунуң шаңналы дээш маргылдаа май 9-та хүндүскүнүң 12 шакта "Хүреш" стадионунга болур. Аңаа республиканың эң шилиндек мөгелерин киржиринче солун чалап тур.

Чойганмаа САТ.

ЧАВАГАЛЫГ ЧАРАШ КЫСТАР

Школачылар аразынга «Чавагалыг чараш кыстар» деп мөөрейге 18 кижи киришкен. Уруглар «Эң чоон чаш», «Эң узун чаш», «Эң чараш чавага», «Эң чараш школачы эдип-чазаан чаш» деп аңгы-аңгы чадаларга тывызыксыы-биле киржип, кижи бүрүзү тускай шаңналдарлыг болган. Узун-узун, чоон-чоон чаштарлыг Салбак, Дозураш, Сайлык Донгак угбашкыларның мөөрейге киришкенин көрүкчүлер магадаан.

Уругларның чогаадыкчы ажылдары-биле байлак бо кежээге эге класстардан Дозураш Донгак, 5-8 класстардан Салбак Донгак, 9-11 класстардан Ася Куулар тиилелгени чаалап алган. Мөөрейге сумунуң албан черлери болгаш организациялары идепкейлиг киржип деткикчилээн.

«ХАМНААРАК-2004»

Школачылар аразынга ыры мөөрейи «Хамнаарак-2004»-ке Янсулу Ооржак (2 класс), Самба-Ыраккы Саглыдан Доржу Монгуш (3 класс), Валера Ооржак (6 класс), Салим Кара-Сал (10 класс), Аким Ооржак (11 класс) эш-өөрүнүң, ада-иелериниң база башкыларның бедик үнелелин чаалап ап, кожуун чергелиг ыры мөөрейиге киришкен.

ИДЕПКЕЙЛИГ АДА-ИЕЛЕР ХӨЙ

Бо чылын школа амыдыралынга эвээш эвес солун болгаш ажыктыг чүүлдер немешкени демдеглексенчиг. Суббота санында аңгы-аңгы темаларлыг ада-иелер өөредилгелери школа биле ада-иениң харылзаазын быжыктырарынга база уруглар кижизидилгезинге улуг салдарны чедирип турар. Эртип турар өөредилге чылында хурал-суглаа, янзы-бүрү мөөрейлер, маргылдаалардан чыда калбас идепкейжи ада-иелерден Хеймер-оол Ооржак, Эля Кара-Сал, Уран Донгак, Александр Донгак олар болгаш оон-даа өскелерни адап болур.

Санчай САТ.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң эргим, ынак ававыс **Елизавета Балчыңмааевна МОНГУШ** бо хүнде 50 харлаар. Ол үр үеде Чадааананың арга-арыг ажыл-агыйынга инженер болуп, кадрлар килдизинде ажылдап чоруур. Эш-өөрүнүң хүндүткелин чедип алган, биче сеткилдиг, ажыл-агыйжы туруштуг ававыстың юбилейин таварыштыр быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, узун назынны күзедивис.

Уруглары, оолдары, күдээлери, кенээттери, үйнуктары.

МАЙ 9-та Улусчу 18.00 шакта

Чогаадылга бажыңынга

Тыва Республиканың алдарлыг артизи

Юлиана Өндар

эш-өөрү база "САЯН" ансамбль-биле

Улуг Тиилелгениң хүнү-биле

бүгү чонунга байыр чедирбишаан,

Эстрада оюн-көргүзүүнче

чалап тур.

МАЙ 7-9-ТА БОЛУП ЭРТЕР КУЛЬТУРЛУГ-КӨРУШТУГ ХЕМЧЕГЛЕР БОЛГАШ СПОРТЧУ МАРГЫЛДААЛАР

Культураның болгаш дыштанылганың Национал парыгы
Май 9-та

Байырлалдың концерти, бильярд залынга оюннар, шыдыраага маргылдаа. **10.00-18.00 шакта.**

Республиканың К.И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказы
Май 1-9-та

"Алдарлыг ол чылдарга мөгейээлиңер", "Чүгле тиилелге болгаш амыдырал" деп делгелге.

Май 1-9-та

"Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан" деп делгелге.

Тыванның В.И. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры
Май 8-те

Александр Салчак 55 харлаан. Тураскаадыг концерт. Эгелээри – **18.00 шакта.**

Май 9-та

Тиилелге хүнүнге тураскааткан концерт. Эгелээри **17.00 шакта.**

Караа көзүлбестерге тускайжыттынган библиотека
Май 9-та

Бүгү-россияның караа көзүлбестер ниитилелиниң Кызыл хоорайда эге организациязынга фронтучулар-биле "Фронтучулар, орденнериңер кадаңар!" деп ужуражылга.

Тыванның күрүне филармониязы
Май 9-та

Дыштанылга кежээзи. Эгелээри **16.00 шакта.**

Кызыл хоорайның культура талазы-биле комитеди.

Май 8-те

Улусчу чогаадылга бажыңынга байырлыг хурал, концерт. Эгелээри **15.00 шакта.**

Май 9-та

Арат шөлүнге шериг-патриотчу ырылар конкурузу. Эгелээри **14.30 шакта.**

Алдан-Маадыр аттыг национал музей
Май 6-да

№5, №9 школаларга Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары-биле ужуражылга. Эгелээри **14.00 шакта.**

Кызылдың уран чүүл училищези
Май 7-де

"Хүлээлгениң болгаш дидим чоруктуң ырызы" деп шериг ыры конкурузу.

Май 8-те

Ниити чурталга черинге "Дайын чылдарының ынак ырылары" деп тематиктиг кежээ. Дискотека.

Республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг ниитибилиг хөгжүм-чурулга школа-интернады
Май 8-те

"Тыванның аныяктары" солуннуң шаңналы дээш Кызыл хоорайның кудумчуларынга чаңчыл болган чиик атлетиктиг эстафета. Арат шөлү. Эгелээри **10.00 шакта.**

Аът чарыжынга Төп зонаның Тыва Республиканың бирги чери дээш маргылдаа. Тос-Булак деп чер. Эгелээри **9.00 шакта.**

Май 9-та

"Шын" солуннуң шаңналы дээш тыва хүрешке 64 шилиндек мөгениң чаңчыл болган республика маргылдаазы. "Хүреш" стадиону. **12.00 шакта.**

Байырлалдың дискотеказы. Арат шөлү. **20.00-23.00 шакта**.

Читкенин барымдаалааш...

Өвүр кожуунның Хандагайты ортумак школазын 2003 чылда доосканының дугайында **Чодураа Сергеевна Кууларга** тывысканы Б-0544289 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

* * *

Өвүр кожуунның Хандагайты ортумак школазын 1997 чылда доосканының дугайында **Чейнеш Чечек-ооловна Тюлюшке** тывысканы А-1803539 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

* * *

Мугур-Аксы ортумак школазын 1987 чылда доосканының дугайында **Радий Майнак-оолович Айыышка** тывысканы А-433337 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

* * *

Чадааананың №6 профессионал училищезин 1998 чылда доосканының дугайында **Артем Василийевич Кууларга** тывысканы Б-459933 дугаарлыг дипломнуң читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Чаа-Хөл кожуун чагыргазы ук кожуун чагыргазының даргазының аграр айтырыглар талазы-биле оралакчызы, көдээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы

Вадим Донгакович ДОЛГАРНЫҢ

озал-ондакка таварышкаш, аныяк назынындан чарылганын дыңнатпышаан, өг-бүлезинге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9448. Чагыг 60.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.